

تحقیقی مجلہ

کھوج

لاہور

چھپماہی

مسلل شماره نمبر 67

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

شعبہ پنجابی یونیورسٹی اور اینٹل کلج لاہور

ISSN: 1992-6545

مدیر	:	پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاهد
نائب مدیر	:	ڈاکٹر نوید شہزاد
مجلس ادارت	:	ڈاکٹر سعید خاور بھٹا، ڈاکٹر ناہید شاہد، ڈاکٹر نبیلہ رحمن، ڈاکٹر انجم رحمانی، ڈاکٹر یونس احقر (پاکستان)، ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند (بھارت)
مجلس مشاورت	:	ڈاکٹر سید اختر حسین اختر، ڈاکٹر عبدالرزاق شاہد، ڈاکٹر ثریا احمد ڈاکٹر شاہد کاشمیری، عمران خالد (پاکستان)، ڈاکٹر ستیش کمار ورما (بھارت)
کمپوزنگ	:	محمد سدھیر
چھاپہ خانہ	:	پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور
پتہ	:	شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج علامہ اقبال کیسٹ، لاہور (پاکستان)
ای میل	:	info.punjabi@pu.edu.pk
فون/فیکس	:	042-99210834
شمارے داخل	:	250/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر

چھیما ہی کھوج وچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ
کھوج دا متفق ہونا ضروری نہیں..... (مدیر)
چھیما ہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے
مراسلہ نمبر ایس۔ او (سی ڈی) 3-75/1 مورخہ 2 جنوری 1980ء
دے مطابق سارے پنجاب دے سکولوں تے کالجاں لئی وی منظور شدہ اے۔

تحقیق مجلہ
چھیماہی
کھوج

شماره نمبر 1

جولائی - دسمبر 2011ء

جلد 34

مسلسل شماره نمبر 67

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

نائب مدیر
ڈاکٹر نوید شہزاد

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اور اینٹل کالج، لاہور

مقالہ نگار حضرات لئی

- 1- تحقیقی مجلہ کھوج وچ اچیھے تحقیقی مقالے چھاپے جاندهے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی دا سبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات کھوج دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کییتی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار حضرات جیہڑی لکھت کھوج وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- کھوج وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھنوگھٹ دو ماہراں دی تحریری رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے کھوج وچ شامل کیتے جاندهے نیں۔
- 5- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 6- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 7- مقالہ مسلسل تحریر کیتا جاوے تے سارے حوالے آخر اُتے دتے جان۔
- 8- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں: کتاب داناں؛ مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 9- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کییتی جاوے۔

مدیر:

مجلہ کھوج۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اور اینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: info.punjabi@pu.edu.pk

Ph&Fax: 042-99210834

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سبھو نور اُسے دے نوروں ، اُسدا نور حضوروں

اُس نوں تخت عرش دا ملیا ، موسے نوں کوہ طوروں

لَوْلَاكَ لَمَّا أَتَيْنَاكَ الْكَاذِبُونَ

جن انسان غلام فرشتے ، دوئے جہان اُنہاندے

میاں محمد بخشؐ

فہرست

- ☆ اداریہ 7 مدیر
- 1- سیف الملوک از میاں محمد بخش دے اردو ترجمیاں دا تقابلی ویروا محمد نوید از ہر 9
- 2- گلیات بٹھے شاہ وچ متن دے بھلکھے 35 عامر غفار گوری
- 3- سُر، لفظ تے زبان 49 ڈاکٹر سعادت علی ثاقب
- 4- فرخندہ لوہی: حیاتی تے فکر و فن 57 ڈاکٹر شاہین کرامت
- 5- صبر قادری دیاں نعتاں وچ حدیث رسول دے حوالے 67 ڈاکٹر محمد سرفراز خالد
- 6- گور و گرنٹھ صاحب وچ بابا فرید دا کلام 93 ناہید ظفر
- 7- وارث شاہ کا کیدو (نفسیاتی مطالعہ) 103 پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد
- 8- حضرت سلطان باہو کے کلام میں پیام فقر 113 ڈاکٹر غلام اکبر

اداریہ

قارئین!

کھوج دا تازہ شمارہ تہاڈی خدمت وچ حاضر اے۔ ایس شمارے وچ پہلا مقالہ میاں محمد بخش دی تخلیق ”سیف الملوک“ دے اردو ترجمیاں دے تقابل دے حوالے نال اے۔ جد کہ دوجا مقالہ ”کلیات بلھے شاہ وچ متن دے بھلیکھے“ دے عنوان نال اے جیہدے وچ مختلف کلیات وچ موجود متنی بھلیکھیاں نوں موضوع بنایا گیا اے، خاص کر ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی ترتیب دتی ہوئی ”کلیات بلھے شاہ“ دا گہری نظر نال تحقیقی تنقیدی مطالعہ کیتا گیا اے۔ تجا مقالہ ”سُر، لفظ تے زبان“ دے حوالے نال اے۔ چوتھا معروف کہانی کار تے ناول نگار فرخندہ لودھی دی حیاتی تے ادبی خدمات بارے جانکاری اے، جس وچ فرخندہ لودھی دی حیاتی تے فن بارے کھلاویں گل کہتی گئی اے۔ پنجویں مقالے وچ ڈاکٹر سرفراز خالد نے صبر قادری دیاں نعتاں نوں حدیث نبوی ﷺ دے پس منظر وچ دیکھن دا آہر کیتا اے تے شعراں دے نال حدیثاں دیاں مثالیں وی دتیاں نیں۔ چھیواں مقالہ ”گورو گرنٹھ صاحب وچ بابا فرید دا کلام“ ناہید ظفر دی تحقیقی کاوش اے۔ جد کہ ستواں مقالہ ہیر وارث شاہ دے معروف تے اہم کردار ’کیدو‘ دے نفسیاتی مطالعے اُتے مبنی اے۔ اٹھواں مقالہ حضرت سلطان باہو دے فقیری سنیہے نوں اوہناں دی پنجابی شاعری راہیں سمجھن سمجھان دا جتن اے۔

بھانویں ایہہ سارے تحقیقی مقالے وکھو وکھ موضوعات اُتے مشتمل نہیں پر ایہناں
 ساریاں وچ تحقیق تے تنقید دا عنصر سانجھا اے۔ تحقیق دے نال جدوں تنقیدی شعور وی رل
 جائے تے یقیناً نویں توں نویں نتیجے برآمد ہوندے نیں، تے ایہو تحقیق دی غرض و غایت اے کہ
 ادب زبان تے کلچر بارے کجھ نویں پہلو سامنے آون۔ امید اے ایہہ سارا کجھ تہانوں پسند
 آوے گا۔

_____ مدیر

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:67, July.-Dece. 2011, pp 09-34

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی-دسمبر 2011ء، مسلسل شماره 67

سیف الملوک از میاں محمد بخش دے کجھ اہم اردو ترجمیاں دا تقابلی ویروا

☆ محمد نوید ازہر

Abstract

"Saif ul Mulook" is a book of extraordinary merit in Punjabi sufic poetry written by a sufi poet Mian Muhammad Bakhsh (1830-1907 A.D). Mian Muhammad Bakhsh (R.A) was born at "Chak Thakra" near Jehlum. He wrote many books but his most popular book is "Saif ul Mulook". Mian Muhammad Bakhsh(R.A) wrote this book in age of thirty three years. Many translators translated this book in poetry and prose in various languages of the world. In Urdu Zamir Jafri, Shafi Aqeel, Zafar Maqbool and Anwar Masood translated it. This article is a comparative study of these Urdu translations. A reflection of popular verses of Mian Muhammad Bakhsh (R.A) with translations is also given in this article which shows step by step progress in process of Urdu translation of "Saif ul Mulook".

☆ استاد شعبہ اردو، گورنمنٹ گورڈن کالج راول پنڈی

ترجمے دے عمل نوں کسے وی زبان تے ادب وچ بڑی اہمیت حاصل اے تے بڑی قدر دی نگاہ نال ویکھیا جاندا اے۔ ترجمے دے وسیلے نال کسے زبان دے ادب نوں دوسری زبان دے ادب وچ ڈھالن دا موقعہ ملدا اے۔ ایہدے نال تہذیبی تے معاشرتی تبدیلیاں دا پتا لگدا اے، انسانی علماں وچ وادھا ہوندا اے، دماغ روشن ہوندے نیں تے نوں نوں لفظاں نال زبان دی جھولی بھری جاندی اے۔ ترجمے دے ذریعے اک پاسے دو جیاں قوماں دی ترقی دے عمل نوں سمجھن وچ مدد ملدی اے تے دوجے پاسے اوہناں دیاں علماں تے فناں نوں۔ جیلانی کامران دے خیال وچ ترجمے دو زباناں تے تہذیبیاں وچکار پُل دا کم کردے نیں تے ایہناں دے ذریعے خیالات تے تصورات اک تہذیب توں دوجی تہذیب ول تے اک ملک توں دوجے ملک ول جاندے نیں⁽¹⁾۔

ادبی ترجمے با محاورہ ہوندے نیں۔ کسے ادبی فن پارے دا ترجمہ فن کارانہ ہونا چاہیدا اے۔ مترجم لئی مصنف دیاں کتاباں دا مطالعہ، اوہدی زبان نال واقفیت، الفاظ، روزمرہ، محاورہ، استعاریاں، کنایاں، تشبیہاں تے ضرب المثلاں وغیرہ دی پوری سمجھ ہونی لازمی اے۔ ایسے واسطے ترجمے دا فن اک اوکھا فن اے تے بعض ویلے ایہہ عزت تے بے عزتی دا مسئلہ وی بن جاندا اے۔ مشہور فرانسیسی نژاد امریکی پروفیسر ایلبرٹ گیرارڈ اپنی تصنیف ”مقدمہ ادب عالم“ وچ لکھدا اے پئی ترجمہ اک سعی نامشکور دی اجہی کوشش اے جیہدا کوئی شکر یہ ادا نہیں کیتا جاندا پر ایہدے صلے وچ شدید مشقت دے بعد صرف حقارت ملدی اے⁽²⁾۔

عربی لفظ ”تَرْجَمَةٌ“ اپنی اصلوں رباعی مزید فیہ دے وچ تَرْجَمَ يَتْرَجِمُ تَوْ اے، پر ”لِسَانُ الْعَرَبِ بِلُغَةِ الْعَرَبِ“ دے ذیل وچ رکھیا گیا اے۔ خبرے ایسے لئی آکھیا گیا اے پئی ”مَنْ تَرْجَمَ يَرْجَمُ“ یعنی ”جینے ترجمہ کیتا اوہ سنگ سار ہو یا“۔

دنیا دے وڈے وڈے ادب وانگوں میاں محمد بخش[ؒ] دی ”سیف الملوک“ دا وی اردو سننے وں سونیاں زباناں وچ ترجمہ کیتا گیا اے۔

حضرت میاں محمد بخش[ؒ] کلاسیکی پنجابی ادب دے اوہ منے پرمنے صوفی شاعر نیں جیہناں دے ناں دا چوہاں کوٹاں وچ ڈنکا و جان لئی اوہناں دی شعری لکھت ”سیف الملوک“ ای کافی اے۔ بھانویں ایس داستان وچ چوکھے کردار مافوق الفطرت نیں پر ایہہ انسانی عشق دی داستان

تے انسانی امنگاں دی ترجمان اے۔ شہزادہ سیف المملوک نوں عشق دے سفر وچ جیہڑے اوکھ پیش آئے، جیہڑیاں سختیاں جھلنیاں پیاں تے لمیاں واٹاں دی جیہڑی مٹی چھاننی پئی، ایس داستان وچ اوہدا تفصیلی ذکر کیتا گیا اے۔ تاں ای میاں محمد بخش نے ایہدا ناں ”سفر العشق“ رکھیا اے۔ ایس مثنوی وچ اوہناں دے خیال دی بلندی اساناں نال کھیہندی نظر آوندی اے جیہدے پاروں اوہناں عشق دے فلسفے اتے ون سونے انگاں تے رنگاں نال چانن پایا اے۔ اوہناں مجازی پلا پاکے حقیقی رمز بیان کیتی اے تے ہوراں نوں منہ دھر کے اپنے دلبر دی گل سنائی اے۔ اوہ فرماندے نیں:

جس وچ گجھی رمز نہ ہووے درد منداں دے حالوں
بہتر چُپ محمد بخشا سخن ایجیے نالوں (3)

میاں محمد بخش 1246ھ بمطابق 1830ء وچ جہلم دے نیڑے اک پنڈ ”چک ٹھاکرا“ وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں دے والد داناں میاں شمس الدین قادری سی، جیہڑے کھڑی شریف (میرپور) وچ حضرت پیر شاہ غازی عرف پیر دمڑی والا دے دربار دے گدی نشین سن۔ اوہ اک نیک پاک تے اللہ لوک انسان سن۔ علم تے عرفان وچ کامل سن۔ میاں محمد بخش نے مڈھلی تعلیم اپنے والد کولوں ای حاصل کیتی، فیر کجھ دیر سمواں شریف وچ حافظ محمد علی دے درس وچ طالب علم رہے تے کئی عمرے ای کتابی علماں توں فارغ ہو گئے۔ تزکیہ تے احسان دی تربیت لئی آپ کلر وڑی شریف وچ سلسلہ قادریہ دے اک بزرگ سائیں غلام محمد دے مرید ہوئے۔ اوہوں بعد سری نگر وچ حضرت شیخ احمد ولی کولوں عرفان دیاں منزلاں طے کیتیاں تے فارغ ہون دے بعد خلافت دی پگ سرتے سجا کے کھڑی شریف پرتے۔ مڑ وڈے بھرا بہاول بخش دی وفات دے بعد اپنے والد دی تھاں گدی نشین بن کے نور ہدایت دے دیوے بالدے رہے۔ آپ 7 ذوالحجہ 1324ھ بمطابق 21 جنوری 1907ء نوں 78 سال دی عمر وچ ایس جہان توں رخصت ہو گئے۔ (4)

میاں محمد بخش دی طبع کئی عمروں ای شاعری واسطے موزوں سی۔ شروع شروع وچ اوہناں لوکاں دیاں من پسند کئی مشہور تے معروف عشقیہ داستاناں نظم کیتیاں۔ کجھ سی حرفیاں، غزلاں تے دوہے وی لکھے۔ فیر اپنے وڈے بھرا دی صلاح تے اک ہمیشہ زندہ رہ جان والا کارنامہ سرانجام دتا۔ اوہ کارنامہ ”داستان سیف المملوک و بدیع الجمال“ دا منظوم انگ سی۔ (5)

”داستان سیف الملوک“ الف لیلوی داستان اے، جیہوں مختلف زباناں دیاں ادبیاں تے شاعراں نے اپنی اپنی زبان وچ ترجمہ کیتا۔ ڈاکٹر گیان چند دی تحقیق دے مطابق شروع شروع وچ ایہہ داستان ”الف لیلہ“ وچ موجود نہیں سی۔ ایہہ اودھا مگروں کیتا گیا۔⁽⁶⁾ میاں محمد بخش نے کتیاں تھاواں توں کتاباں منگوا کے ایس داستان دا ڈوہنگھا مطالعہ کیتا⁽⁷⁾ تے فیر اپنے خیال دی اڈاری مار کے، بیان دے زور نال ایہوں نوکیلے انداز وچ تحریر کیتا۔ جویں میر انیس نے واقعہ کر بلا نوں اپنے لکھنوی ماحول وچ ڈھال لیا اے۔ ایسے طرح میاں محمد بخش نے وی اک وڈے شاعر وانگوں ایس داستان اُتے اپنی تہذیب تے ماحول دارنگ چاڑھ لیا اے۔

”سفر العشق“ میاں محمد بخش دی حیاتی وچ ای چھاپے چڑھ گئی سی۔ اوہناں دے اک عقیدت مند ملک محمد ٹھیکیدار نے ایس کتاب نوں جہلم توں چھپوایا۔ اوہدی پروف پڑھت میاں محمد بخش نے خود فرمائی۔ ملک محمد ٹھیکیدار بڑا چر میاں محمد بخش دی خدمت وچ رہے سن۔ ایس لئی اوہناں میاں محمد بخش دی حیاتی بارے اک بھرواں مضمون وی اوس ایڈیشن وچ شامل کیتا جیہدے بہت سارے واقعات دے اوہ چشم دید گواہ سن۔⁽⁸⁾

پہلے ایڈیشن دے بعد ایہہ کتاب انھے واہ چھپدی رہی تے چھاپن ہاراں ایہدے وچ وادھے گھاٹے وی کیلتے۔ ڈاکٹر شہباز ملک نے ”پنجابی کتابیات“ وچ ”سیف الملوک از میاں محمد بخش“ دے اکتی (31) چھاپے چڑھے ایڈیشن گنوائے نیں۔⁽⁹⁾

میاں محمد بخش دی ”سیف الملوک“ دی من بھانویں حیثیت موجب کئی شاعراں نے ہوراں زباناں دی طرح اردو وچ وی ایہدے ترجمے کیلتے، تاں جے اک تے ایہہ عام پڑھیاراں لئی سوکھی ہو جائے تے دو جا ایس کتاب نال لگ کے اوہناں دا وی مل ودھ جائے۔

ایس کتاب دے اردو ترجمے دی اک شاعرانہ کوشش ضمیر جعفری نے کیلتی۔ اوہناں ”سیف الملوک“ دے چوٹیوں شعراں دا منظوم اردو ترجمہ کیتا جیہڑا ”لوک ورثہ اشاعت گھر اسلام آباد“ نے ”من میلہ“ دے ناں نال پہلی واری 1980ء وچ چھاپیا۔ ضمیر جعفری ایس ترجمے دے بارے وچ اپنے ابتدائی مضمون وچ لکھدے نیں:

”ظاہر ہے پوری مثنوی کو الف سے ی تک اردو میں منتقل کرنا میری تاب سے بہت زیادہ تھا۔ ناچار ابیات کا انتخاب کرنا پڑا۔ یہ کہنے کی ضرورت نہیں

کہ یہ میرا ذاتی انتخاب ہے۔ انتخاب بھی بقدر اشتیاق و طلب ممکن نہ تھا۔ ان ابیات کی حیثیت مشتے از خروارے سے زیادہ نہیں ہے۔ مجھے احساس ہے کہ اس وسیع اور رنگا رنگ انجمن خیال کے بے شمار فانوس میری کوتاہ دستی، کم نظری اور بچ مدانی کے باعث میری دسترس میں نہ آسکے۔“ (10)

”من میلہ“ وچ ضمیر جعفری دا اسلوب صاف پچھانیا جاندا اے۔ اوہناں ترجمے تے قافیے دی مجبوری پاروں جیہڑی زبان ورتی اے، اوہنوں گلابی اردو آکھیا جاسکدا اے۔ پنجابی نظم توں اردو نظم وچ ترجمہ کردیاں ہوئیاں ایہہ مجبوری تے کم زوری صرف ضمیر جعفری نوں ای پیش نہیں آئی بلکہ ایس توں اڈ جیہناں شاعراں ”ہیر وارث شاہ“ دا اردو نظم وچ ترجمہ کیتا اے اوہناں دی زبان وی پنجابی آمیز ای رہی اے۔ (11) ”من میلہ“ 448 صفحیاں دی کتاب اے۔ جیہدے اک صفحے اُتے چھ شعر اے۔ سبے صفحے اُتے متن دے شعر نہیں کھبے اُتے ترجمے دے۔ ضمیر جعفری نے متن دے سلسلے وچ کیہڑا نسخہ سامنے رکھیا، ایہدی وضاحت اوہناں نہیں کیتی۔ ترجمے واسطے ضمیر جعفری نے میاں محمد بخش دی بحر ای ورتی اے۔

”سیف الملوک از میاں محمد بخش“ دے نامکمل اردو ترجمے دی دوجی کوشش شفیع عقیل نے کیتی۔ اوہناں دا ملخص نثری ترجمہ ”انجمن ترقی اردو پاکستان، کراچی“ نے 1990ء وچ چھاپیا۔ اوہناں وی ترجمے واسطے شعراں دی چون کیتی اے جیہڑی قریباً اصل مثنوی دا چوتھا حصہ بندی اے۔ ایہدے وچ کہانی نال تعلق رکھن والے شعر چلے گئے نیں۔ شفیع عقیل اپنے مقدمے وچ لکھدے نیں:

”میاں صاحب کی مثنوی کئی ہزار اشعار کو محیط ہے اور داستان در داستان ہے، اس وجہ سے اس کی تلخیص نے دقت پیش کی ہے۔ مثنوی کی تلخیص غزلوں اور نظموں کی کتابوں کے برعکس مشکل ہے۔ تاہم کوشش کی گئی ہے کہ تلخیص بھی ہو اور کوئی واقعہ کم بھی نہ ہونے پائے۔ شاعری کا حسن بھی مجروح نہ ہو۔“ (12)

شفیع عقیل مزید لکھدے نیں:

”یہ مکمل مثنوی نو ہزار دو سو ستر (9270) اشعار پر مشتمل ہے اور میں نے اس کی تلخیص تقریباً ایک چوتھائی ضخامت میں کی ہے۔“ (13)

شفیع عقیل نے مقدمے وچ ایہہ ٹکھیرا وی کیتا اے ”پئی“ ”سیف الملوک“ دے بوہتے

سارے ایڈیشن چھپے نہیں تے بھوں چوں کے چھپدے رہے نیں پر اصل متن فیروہ ہتھ نہیں آیا۔ اوہناں ایس ترجمے تے تلخیص لئی اوہ نسخہ آگے رکھیا اے جیہڑا ”پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور“ نے فقیر محمد فقیر کولوں مرتب کروایا سی۔⁽¹⁴⁾ املا دے ضمن وچ اوہناں اقبال صلاح الدین دے مرتبہ نئے نوں مکھ رکھیا اے۔⁽¹⁵⁾

شفیع عقیل دے ترجمے نوں ادبی ترجمہ کہیا جاسکدا اے۔ ترجمے وچ مشکل الفاظ استعمال نہیں کیتے گئے۔ ایہدا اسلوب سادہ تے رواں اے۔ ایہہ ترجمہ مصرعہ بہ مصرعہ نہیں بلکہ پورے پورے شعر دا اکٹھا ترجمہ اے۔ مشکل لفظاں دی لغت نہیں دتی گئی۔ جے فرہنگ دے دتی جاندی تے چنگا سی۔ اک صفحے اُتے عام طور تے پنج شعر مع ترجمہ دتے گئے نیں۔ متن تے ترجمہ بالمقابل نہیں اُتے تھلے نیں۔

”سیف الملوک“ دے اردو ترجمے دی پہلی تے جامع کوشش ڈاکٹر میاں ظفر مقبول نے کیتی۔ اوہناں دا ترجمہ ”شیخ بشیر اینڈ سنز لاہور“ نے 2002ء وچ پہلی واری چھاپیا۔⁽¹⁶⁾ ایہہ تفصیلی ترجمہ اے پر ایس وچ اجیہیاں غلطیاں موجود نیں جیہڑیاں پون سٹے کم کرن والے کولوں رہ ای جاندیاں نیں۔ ہر بیت دے مشکل لفظاں دے معنے وی دتے گئے نیں۔ وچ وچ ایہہ معنے دوجی نظر دے محتاج نیں۔ کدھرے کدھرے ترجمہ واضح نہیں عین ممکن اے مترجم نوں ایہناں ٹھیٹھ علاقائی لفظاں دی سمجھ نہ آئی ہووے۔ ہولے کاغذ اُتے ایس ترجمے نوں خالص کاروباری نقطہ نظر نال چھاپیا گیا اے۔ ہر شعر دے تھلے ترجمہ نگار نے لفظ ”تَرْجُمَانُوس“ ”تَرْجُمَانُوس“ غلط تلفظ نال تحریر کیتا اے۔ حالانکہ ایس لفظ وچ جیم مضموم نہیں بلکہ مفتوح اے۔⁽¹⁷⁾ 1024 صفحیاں دی ایس کتاب دے آخر وچ میاں محمد بخش دی حیاتی تے ”سیف الملوک“ بارے تحقیقی انداز وچ جھات پائی گئی اے۔ نالے سنہ پیدائش تے سنہ اشاعت دیاں بحثاں دا ویروا کیتا گیا اے۔ ”سیف الملوک“ دیاں فنی خوبیاں تے اسلوب اُتے اک مضمون وی کتاب وچ شامل اے۔

”سیف الملوک میاں محمد بخش“ دا نواں چھپیا ترجمہ انور مسعود نے کیتا اے۔ جیہدے وچ اوہناں نوں اسیر عابد مرحوم دا علمی تے قلمی تعاون حاصل رہیا اے۔ ایہہ ترجمہ ”حکمہ اطلاعات، ثقافت و امور نوجوانان، حکومت پنجاب لاہور“ نے 2009ء وچ چھاپے چاڑھیا اے۔ ایہہ ترجمہ خوب صورت اردو نثر وچ اے تے ایہوں صحیح معنیاں وچ اک ادبی ترجمہ آکھیا جاسکدا

اے۔ متن دے قریب ہوں دی وجہ توں ایہہ اردو دے وچ پنجابی دا سواد دیندا اے۔
 ایس ترجمے دے سلسلے وچ انور مسعود نے ”سیف الملوک“ دے متن دے اوس نسخے
 نوں مٹھ رکھیا اے جیہڑا ”شیخ غلام حسین اینڈ سنز پبلشر لاہور“ نے چھاپیا اے۔ چھاپن ہار نے
 ایہدے سنہ اشاعت دا اندراج نہیں کیتا۔ نسخے دے آخر وچ محبوب علی پریشان فقیر قادری وسنیک
 ٹاہلیا نوالا، متصل شہر جہلم دے لکھے گئے میاں محمد بخش دے سوانح عمری درج نیں۔ کتاب دے
 شروع وچ چھاپن ہارولوں ”حرف اول“ دے عنوان نال درج ذیل عبارت درج اے:
 ”پیش نظر کتاب سفر العشق معروف بہ سیف الملوک اصل کتاب جو 1898ء
 میں حضرت مصنف نے اپنی نگرانی میں یونیورسل پریس جہلم سے طبع فرمائی تھی،
 اس کے مطابق ہے۔۔۔ ہمیں یہ کہنے میں کوئی باک نہیں کہ یہ کتاب حضرت
 میاں محمد صاحب کے اپنے صحیح کیے ہوئے نسخے کے عین مطابق ہے۔“ (18)

انور مسعود دا تحریر کردہ دیباچہ ناقص اے۔ سیف الملوک دے متن دے بارے وچ
 معلومات ایہدے اندر موجود نہیں۔ ایہہوں مفصل تے باحوالہ ہونا چاہیدا سی۔ دیباچے دے آخر
 وچ انور مسعود ہوراں نے ایس ترجمے نوں میاں محمد بخش دے دربار وچ حاضری دا فیضان قرار دتا
 اے۔ انور مسعود دی کتاب ”میلہ اکھیاں دا“ دے وچ شامل اک نظم ”حضرت میاں محمد بخش دی
 خدمت وچ“ ایس حاضری دی یادگار اے۔ نظم انج اے:

میں بے قیمت لکھاں وانگوں ہولا جیوں پرچھانواں
 تساں جیہا کوئی مرد قلندر جگ تے ٹانواں ٹانواں
 ملک تہاڈی ملک سخن دا ساڈی باج گزاری
 اک اک شعر تہاڈے اُتے سو سو اتھر واری
 کرم کرو تے دسو حضرت مینوں وی اوہ پاسہ
 رج رج درشن پائے جتھوں اکھ مری دا کاسہ
 عشق دا لبو بالے جیہڑی جیہی تجلی ہووے
 جھلی جیہی طبیعت میری ہور وی جھلی ہووے
 ڈاہڈی بھکھ بے لگی ہووے مگنوں نہیں کوئی سنگدا

میںوں درد محبت بخشو میں نہیں دارو منگدا
انج سوال کریساں چیونکر اڑیاں کرے ایاناں
اس درگا ہوں حضرت صاحب میں نہیں خالی جاناں (19)

ایس نظم ول اشارہ کردیاں ہویاں انور مسعود نے اپنے دیباچے دے آخروچ لکھیا اے:
”میں نے بہت پہلے میاں صاحب کی عظمت کو سلام پیش کرنے کے لیے
پنجابی میں ایک نظم لکھی تھی جس کا آخری مصرع یہ تھا: ”اس درگا ہوں حضرت
صاحب میں نہیں خالی جاناں“۔ یہ کام جو مجھے تفویض کیا گیا ہے میں یہی
سمجھتا ہوں کہ میری عرضداشت میاں صاحب کے دربار میں قبول کر لی گئی
تھی۔ سیف الملوک جیسی عظیم مثنوی کے سلسلے میں یہ معمولی سی خدمت جو
میں کر پایا ہوں میرے لیے باعثِ عز و شرف ہے۔“ (20)

انور مسعود دا ایہہ ترجمہ دو موٹیاں تے بھاریاں جلدان اُتے مشتمل اے۔ سبے پاسے
متن دے نو شعر نہیں تے کھبے پاسے ترجمہ۔ ایہہ ترجمہ ودھیاتے ملائم کاغذ اُتے مضبوط تے رنگین
جلد نال چھاپیا گیا اے۔ سرورق اُتے میاں محمد بخش دی رنگ دار تصویر الیکٹی گئی اے۔ ایہدی
اشاعت اُتے زر کثیر صرف کیتا گیا اے پر ایہدے اُتے ادنی توجہ نہیں دتی گئی جنی دینی چاہیدی
سی۔ بے شمار لفظاں، خاص طور تے عربی آ میز مصرعیاں اُتے بے تگے اعراب لائے گئے نیں۔
بہت سارے لفظاں نوں غلط املاء کیتا گیا اے۔ ص 1120 اُتے درج اک شعر وچ شاعر دا تخلص
”محمد“ ہائے ہوز نال لکھیا ملدا اے۔ ہور تے ہور سرورق اُتے درج شعروں ایس غفلت توں بچ
نہیں سکیا۔ شعر دا پہلا مصرع انج درج اے:

سدا نہ باگی بلبل بولے ، سدا نہ باغ بہاراں

مصرع پڑھ کے انج لگدا اے جو یں ”باگی“ بلبل دی صفت اے۔ حالانکہ درست املا
”باگیں“ سی، جیہدا مطلب اے: ”باغ وچ“۔ ہور مزے دار گل ایہہ وے پئی ایہہ شعر ایس
کتاب دے متن وچ موجود ای نہیں۔

ص 115 اُتے جیہڑا آخری شعر درج اے اوہدے بالمقابل ترجمہ کسے ہور شعر دا لکھ دتا
گیا اے۔ جتھوں ثابت ہوندا اے پئی ایہتوں کوئی شعر چھٹ گیا اے۔

پوریاں دو جلدوں وچ اعراب دیاں غلطیاں قریب قریب ہر صفحے اُتے موجود نیں۔ ہڈ
جس لفظ اُتے وی پائی گئی اے، اکھاں میٹ کے پائی گئی اے۔ (21)

ہُن اُتے ذکر کیتے گئے ترجمیاں وچوں تقابل واسطے میاں محمد بخش دے کجھ نمائندہ
شعراں دا ترجمہ پیش کیتا جاندا اے۔ ایہناں شعراں دی چون وچ دقت پیش آئی اے۔ کیوں جے
چار ترجمیاں وچوں ضمیر جعفری تے شفیع عقیل دے دو ترجمے نامکمل نیں تے نالے سارے مترجمین
نے وکھو وکھ متن توں ترجمہ کیتا اے۔ ایہدے باوجود تقابلی مطالعے واسطے زیادہ ترجیح اوہناں
شعراں نوں دتی گئی اے جیہڑے ساریاں ترجمیاں وچ مشترک نیں:

i- شعر: رحمت دا مینہ پا خدایا باغ سُکا کر ہریا
بوٹا آس امید مری دا کردے میوے بھریا (22)

ضمیر جعفری:

یارب کر اس سوکھے باغ کو ابر کرم سے ہریا
آس اُمید کا بوٹا بوٹا کردے ”میوہ بھریا“ (من میلہ، ص 21)

شفیع عقیل:

اے خدا اپنی رحمت کی بارش کر اور میرا سوکھا ہوا باغ سرسبز کر دے۔ میری آس اور امید
کے پودے کو پھل دار بنا دے۔ (ص 31)
ظفر مقبول:

مشکل الفاظ و معانی: سکا: خشک، میوے بھریا: بار آور

اے خداوند کریم! اپنی باران رحمت سے میری زندگی کے سوکھے ہوئے باغ کو سرسبز و
شاداب بنا دے، میری خزاں زدہ زندگانی کے باغ کو بہار سے ہمکنار فرما اور میری آس امید کے
بوٹے کو ہرا بھرا اور سرسبز و شاداب بنا دے، میری امید پوری فرما۔ (ص 5)
انور مسعود:

الہی: اپنی رحمت کا مینہ برسا کر میرا سوکھا ہوا باغ سرسبز کر دے۔ میری آس اور امید کے
بوٹے کو میوے سے بھر دے۔ (ص 3)

ii- شعر: مٹھا میوہ بخش اجیہا قدرت دی گھت شیری

جو کھاوے روگ اس دا جاوے دور ہووے دگیری (23)

ضمیر جعفری:

تخن ثمر میں لطف ترے سے وہ شیرینی آوے
جو کھاوے اس بیٹھے پھل کو روگ کپٹ مٹ جاوے (ص 21)

شفیع عقیل:

مجھے ایسا بیٹھا پھل عطا کر جس میں تیری قدرت کی ایسی شیرینی ہو کہ اسے جو بھی کھائے
اس کا روگ ختم ہو جائے اور وہ دگیری سے چھوٹ جائے۔ (ص 31)
ظفر مقبول:

مشکل الفاظ و معانی: قدرت پانا: قابو حاصل کرنا۔ گھت: ڈال دے۔ دگیری: پریشانی، دل کی لگی
مجھے ایسا شیریں اور بیٹھا پھل بخش دے کہ جس میں تیری قدرت کاملہ کی ایسی شیرینی
اور مٹھاس ہو کہ اس میوے کو جو کوئی بھی کھائے اس کے تمام روگ (دُکھ) دور ہو جائیں اور اسے
کسی قسم کی کوئی پریشانی و دگیری باقی نہ رہے۔ (ص 5)
انور مسعود:

مجھے ایسا بیٹھا میوہ عطا کر جس میں تیری قدرت کی شیرینی ہو۔ اسے جو بھی کھائے اس کا
روگ جاتا رہے اور دگیری دور ہو جائے۔ (ص 3)

iii- شعر: اول حمد ثنا الہی جو مالک ہر ہر دا
اس دا نام چتارن ولا ہر میدان نہ ہر دا (24)

ضمیر جعفری:

سب سے اول حمد خدا کی جو مالک ہے سب کا
کسی مہم نہ ہرگز ہارے نام چپے جو رب کا (ص 27)

شفیع عقیل:

سب سے پہلے اس خدا کی تعریف ہے جو ہر چیز کا مالک ہے۔ اس کا نام لینے والا کسی
میدان میں شکست نہیں کھاتا۔ (ص 33)
ظفر مقبول:

مشکل الفاظ و معانی: حمد: اللہ کی تعریف۔ ثنا: صفت۔ ہر ہر: ہر ایک، عام آدمی، ہر اک
 شے، چتارن: یاد کرنا، سوچنا، تصور میں لانا، عبادت کرنا۔ ہر دا: ہارتا
 سب سے پہلے اس ذات الہی کی صفت و ثنا ہے جو کہ ہر چیز، ہر شے کا مالک و خالق
 ہے، وہی صفت و ثنا کا لائق ہے اور اس کی عبادت کرنے والا دنیا کے کسی بھی میدان میں شکست
 سے دوچار نہیں ہو سکتا۔ (ص 8)
 انور مسعود:

سب سے پہلے اس ذات باری کی حمد و ثنا ہو جو ہر چیز کا مالک ہے۔ اس کے نام کا ورد
 کرنے والا کسی میدان میں شکست نہیں کھاتا۔ (ص 7)
 iv- شعر: واہ کریم اُمت دا والی مہر شفاعت کردا
 جبرائیل جیسے جس چاکر، نبیاں دا سر کردہ (25)
 ضمیر جعفری:

واہ کریم اُمت کا والی بخشش کرنے والا
 جبرائیل اک چاکر اس کا سب نبیوں سے بالا (ص 35)
 شفیع عقیل:

ان کریم کی کیا شان ہے جو اُمت کے والی ہیں، وہ مہر اور شفاعت کرتے ہیں، جبرائیل
 جیسے جن کے خادم ہیں اور وہ انبیاء میں برگزیدہ ہیں۔ (ص 39)
 ظفر مقبول:

مشکل الفاظ و معانی: کریم: کرم کرنے والا۔ مہر: محبت، مہربانی۔ شفاعت: سفارش،
 اگلے جہان کے لیے مدد کی سفارش۔ چاکر: نوکر، ملازم، خادم
 واہ رسول کریم کی کیا شان ہے! جو اُمت کے والی ہیں اور مہر و شفاعت کرنے والے
 ہیں۔ آپ وہ ہیں کہ جن کے ہاں جبرائیل جیسے مقرب و مقبول فرشتے کو ان کے خادم ہونے کا
 شرف حاصل ہے اور آپ تمام انبیاء کے سردار ہیں۔ (ص 16)
 انور مسعود:

واہ کیا شان ہے ان کی جو کریم ہیں۔ اُمت کے والی ہیں۔ مہر اور شفاعت کرنے والے

ہیں۔ جبرائیل جیسے ان کے چاکر ہیں اور وہ نبیوں کے سردار ہیں۔ (ص 23)
 -v شعر: بے لکھ واری عطر گلاباں دھویئے نت زبانان
 نام اوہناں دے لائق ناہیں کیہ قلمے دا کاناں (26)

ضمیر جعفری:

بے شک عطر گلاب سے دھوئیں لاکھوں بار قلم کو
 اس اعزاز کے لائق کب کہ ان کا نام رقم ہو (ص 35)

شفیع عقیل:

اگر لاکھ بار عطر گلاب سے ہمیشہ زبان دھوتے رہیں تو بھی یہ زبان ان کا نام لینے کے
 قابل نہیں ہوتی پھر سرکنڈے کے اس قلم کی کیا حیثیت ہے۔ (ص 40)
 ظفر مقبول:

مشکل الفاظ و معانی: عطر گلابوں: گلاب کے عطر سے۔ نت: ہمیشہ۔ کاناں: کانا، قلم، نرڑا، سرکنڈا۔
 اگر لاکھ مرتبہ بھی گلاب کے عطر سے ہم ہمیشہ اپنی زبان دھوتے رہیں تو تب بھی ہماری
 زبان ان کا نام لینے کے قابل نہیں ہو سکتی۔ پھر بھلا اس نرڑے، سرکنڈے کے اس قلم کی کیا
 حیثیت ہے کہ یہ ان کی تعریف کر سکے۔ قدسی نے کیا خوب کہا تھا۔

ہزار بار بشویم دہن ز مشک و گلاب

ہنوز نام تو گفتن کمال بے ادبی ست (ص 16-17)

(ترجمہ نگار نے پہلے مصرع وچ ”گر بشویم“ لکھ کے شعروں ساقط الوزن کر دتا اے)

انور مسعود:

چاہے زبان کو لاکھ بار عطر گلاب سے ہمیشہ دھوتے رہیں تو بھی یہ زبان ان کا نام لینے
 کے لائق نہیں ہے۔ قلم کے سرکنڈے کی حیثیت ہی کیا ہے۔ (ص 23)
 -vi شعر: مرد ملے تے درد نہ چھوڑے اوگن دے گن کردا
 کامل لوگ محمد بخشا لعل بنان پتھر دا (27)

ضمیر جعفری:

مرد کسی کا درد نہ چھوڑیں ان کی خیر کثیرہ

کامل لوگ محمد بخشا پتھر کر دیں ہیرا (ص 77)

شفیع عقیل:

اگر مرد مل جائے تو وہ دکھ درد نہیں رہنے دیتا اور برائیوں کو خوبیوں میں بدل دیتا ہے۔
اے محمد بخش! کامل لوگ پتھر کو بھی لعل بنا دیتے ہیں۔ (ص 67)
ظفر مقبول:

مشکل الفاظ و معانی: اوگن: بے ہنر، برائی، بے عملی۔ گن: خوبی، ہنر، نیک عمل
اگر کوئی مرد کامل مل جائے تو دکھ درد، دکھ درد نہیں رہتا اور وہ برائی کو خوبی میں تبدیل کر کے رکھ دیتا ہے۔
برائی اچھائی میں بدل جاتی ہے۔ اے محمد بخش؟ کامل لوگ پتھر کو لعل بنا ڈالتے ہیں۔ (ص 45)
انور مسعود:

کوئی مرد میسر آ جائے تو وہ دکھ درد نہیں رہنے دیتا۔ وہ عیبوں کو خوبیوں میں بدل دیتا
ہے۔ اے محمد بخش! کامل لوگ پتھر کو بھی لعل بنا دیتے ہیں۔ (ص 79)
-vii - شعر: جس وچ گچی رمز نہ ہووے درد منداں دے حالوں
بہتر چپ محمد بخشا سخن اچھے نالوں (28)

ضمیر جعفری:

جس میں درد اور سوز نہ ہو بے کار اس شعر کا کہنا
ایسا شعر نہ کہنا اس سے بہتر ہے چپ رہنا (ص 89)

شفیع عقیل:

جس میں دلگیریوں کے حالات کی چھپی ہوئی رمز نہ ہو۔ اے محمد بخش! ایسے کلام سے
خاموشی ہی بہتر ہے۔ (ص 77)
ظفر مقبول:

ظفر مقبول کے ہاں اس شعر کے متن میں ”گچی“ کو ”گھ“ سے لکھا گیا ہے جو غلط املاء ہے۔
مشکل الفاظ و معانی: گچی: لکی چھپی، پوشیدہ۔ رمز: راز، اشارہ، پوشیدہ بات۔ سخن: کلام، بات، شعر
جس کلام اور شعر میں درد مندوں کے حال سے کچھ چھپی ہوئی بات، رمز وغیرہ نہ ہو،
اے محمد بخش! ایسے کلام اور شعر سے تو چپ ہی بھلی ہے۔ یعنی جو شعر درد سے خالی ہوگا اس میں کچھ

تاثير نہ ہوگی اور ایسے شعر کہنے سے خاموشی ہی بہتر ہے۔ (ص 53)
انور مسعود:

جس میں درد مندوں کے حال احوال کی رمز پوشیدہ نہ ہو۔ اے محمد بخش! ایسے کلام سے
خاموشی بہتر ہے۔ (ص 95)

viii - شعر: درد منداں دے سخن محمد دین گواہی حالوں
جس پلے پھل بدھے ہوں آوے بُو رومالوں⁽²⁹⁾

ضمیر جعفری:

درد وہ دولت ، درد وہ لذت جس سے سخن سبھائے
جس کپڑے میں پھول بندھے ہوں اُس سے خوشبو آئے (ص 91)

شفیع عقیل:

اے محمد! جن کے دل میں درد ہے ان کے سخن زبانِ حال سے گواہی دیتے ہیں۔ جس
کے دامن میں پھول ہوتے ہیں اس کے رومال سے بھی خوشبو آتی ہے۔ (ص 78)
ظفر مقبول:

اے محمد! درد مندوں کے اشعار سے پتا چلتا ہے کہ شاعر کس کیفیت و حالت سے گذرا ہے۔
کیونکہ اگر کسی کے دامن میں پھول ہوں تو اس کے رومال سے لازماً ان کی خوشبو آئے گی۔ (ص 53)
انور مسعود:

اے محمد! جن کے دل میں درد ہو ان کے سخن ان کے حال کی گواہی دیتے ہیں۔ جس
دامن میں پھول بندھے ہوں اس کے رومال سے بھی خوشبو آتی ہے۔ (ص 95)

ix - شعر: جہاں عشق خرید نہ کیتا ایویں آگتے
عشقتے باجھ محمد بخشا کیا آدم کیا گتے⁽³⁰⁾

ضمیر جعفری:

عشق خرید کیا جن ناہیں ، کم قیمت دل خفتے
عشق بغیر محمد بخشا کیا آدم کیا گتے (ص 30)

شفیع عقیل:

ابیس شعر دا ترجمہ موجود نہیں۔

ظفر مقبول:

مشکل الفاظ و معانی: خرید نہ کیتا: قبول و اختیار نہ کیا۔ آگتے: خراب، بگڑے ہوئے۔
جنھوں نے عشق کو قبول نہ کیا وہ یونہی خراب و برباد ہوئے اور آباد و دلشاد نہ ہو سکے۔
اے محمد بخش! عشق کے بغیر انسان اور گتے میں کچھ فرق نہیں ہے، دونوں برابر ہیں۔ (ص 67)
انور مسعود:

جنھوں نے عشق کا سودا نہیں کیا۔ وہ محض بواہوس ہیں۔ اے محمد بخش! عشق کے بغیر آدمی
اور گتے میں کوئی فرق نہیں رہتا۔ (ص 123)

x- شعر: جس دل اندر عشق نہ رچیا گتے اس تھیں چنگے
خاوند دے در را کھی کردے صابر، بھٹکھے، ننگے (31)

ضمیر جعفری:

سگ اس دل سے بہتر جو ہو عشق کی جوت سے خالی
کتا بھوکا ننگا بھی مالک کی کرے رکھوالی (ص 119)

شفیع عقیل:

جس دل میں عشق نہیں سما، اس سے تو گتے اچھے ہیں، جو مالک کے در کی رکھوالی کرتے
ہیں اور بھوکے ننگے رہ کر بھی صابر رہتے ہیں۔ (ص 92)
ظفر مقبول:

مشکل الفاظ و معانی: رچیا: سما، بسا۔ خاوند: مالک

جس دل کے اندر عشق نہ سما، رچ بس نہ سکا اس سے تو گتے ہی اچھے ہیں جو اپنے مالک
و آقا کے دروازے کی رکھوالی کا کام بڑی ذمہ داری کے ساتھ سرانجام دیتے ہیں اور بھوکے ننگے
رہ کر بھی انتہائی صبر و استقامت کا مظاہرہ کرتے ہیں۔ (ص 67)
انور مسعود:

جس کے دل میں عشق نہیں سما اس سے تو گتے اچھے ہیں جو مالک کے در کی رکھوالی
کرتے ہیں اور بھوکے، ننگے رہ کر بھی صابر رہتے ہیں۔ (ص 123)

xi - شعر: اوپر جلی ، مونہوں جلی ، اندر نہیں تجلی
جب تک عشقوں جان نہ جلی بھٹھ جلی کیا جلی (32)

ضمیر جعفری:

پٹو کی بکل بے معنی ، اندر بے تجلی
جلے نہ جب تک عشق کی آگ میں جلی نہ ہو مُصلے (ص 121)

شفیع عقیل:

اوپر کمبلی ہے، زبان پر ذکر جلی ہے مگر اندر تجلی نہیں ہے۔ جب تک عشق سے جان نہ
جل جائے یہ کمبلی اور ذکر جلی بھاڑ میں جائے۔ اس سے کوئی فائدہ نہیں۔ (ص 93)
ظفر مقبول:

مشکل الفاظ و معانی: جلی: کمبلی، بچھانے والی چادر۔ جلی: ذکر جلی۔ بھٹھ: بھٹھی، چولہا
(بھٹھی نوں ”بھٹی“ ہونا چاہیدا سی)

تن بدن پر جلی ہے اور منہ پر جلی، لیکن اندر تجلی موجود نہیں ہے۔ جب تک آتش عشق
میں جان جل نہ جائے چولہے میں جائے یہ جلی اور جلی۔ یعنی عشق کے بغیر جلی اور جلی کی کوئی
حیثیت نہیں ہے۔ (ص 69)

انور مسعود:

اوپر کمبل ہے، زبان پر ذکر جلی ہے لیکن اندر تجلی سے خالی ہے۔ عشق سے جان جل نہ
جائے تو بھاڑ میں جائے ایسا کمبل اور ایسا ذکر جلی۔ ایسی ظاہر داری کا کچھ فائدہ نہیں۔ (ص 127)

xii - شعر: جادو گر دو نین گڑی دے وچ کجے دی دھاری
صوفی ویکھ ہوون مستانے، چھڈن شب بیداری (33)

ضمیر جعفری:

جادو گر نینوں میں جاری خوش کا جل کی دھاری
مست ہوں صوفی دیکھ کے جن کو چھوڑیں شب بیداری (ص 231)

شفیع عقیل:

اس لڑکی کے نین جاوگر تھے جن میں کاجل کی دھاریاں تھیں۔ اگر ان نینوں کو صوفی ایک نظر دیکھ لیں تو اپنی شب بیداری چھوڑ کر انھی کے خیال میں مست ہو جائیں۔ (ص 249) ظفر مقبول:

معانی درج نہیں۔

اس لڑکی کے نین جاوگر تھے جن میں کاجل کی دھاریاں تھیں۔ جن کی وجہ سے وہ نین اور بھی خوبصورت اور کارگر ہو گئے تھے۔ اگر ان نینوں کو صوفی ایک نظر دیکھ لیں تو وہ اللہ کی عبادت کے لیے اپنی شب بیداری ترک کر ڈالیں اور انھی کے خیال میں محو و مست ہو جائیں۔ (ص 281) انور مسعود:

اس چھوہری کے نین جاوگر تھے جن میں کاجل کی دھاریاں تھیں۔ اگر ان نینوں کو صوفی ایک نظر دیکھ لیں تو شب بیداریاں چھوڑ کر انہی کے خیالوں میں مست ہو جائیں۔ (ص 567) -xiii شعر: دُکھیے دی گل دکھیا سندا قیمت قدر پچھانے
کیہ دکھیا جو دکھیے آگے دسے نہیں وہانے (34) ضمیر جعفری:

دکھیے کا غم دکھیا سمجھے اور نہ کوئی جانے
دُکھیے آگے کھول کے رکھ دے اپنے دُکھ افسانے (ص 237)

شفیع عقیل:

ایہہ شعر درج نہیں۔

ظفر مقبول:

مشکل الفاظ و معانی: قیمت: قدر و قیمت۔ وہانی: بیٹی ہوئی بات، سرگزشت
کیوں کہ دکھی کی بات کوئی دُکھ والا ہی سنتا ہے اور وہی اس کی قدر و قیمت بھی جانتا ہے
اور وہ کیا دُکھی ہے؟ جو کہ دوسرے دُکھی انسان کے آگے اپنے دُکھوں کی داستان نہ پیش کرے؟
اسے اپنی پیتا کی گذری ہوئی کہانی نہ سنائے؟ (ص 293) انور مسعود:

دکھیے کی بات دُکھیا سنتا ہے۔ وہی اس کے دُکھ درد کی قدر جانتا ہے۔ وہ کیسا دُکھیا ہے

جو کسی دکھیارے کو اپنے دکھوں کی کتھانہ سنائے۔ (ص 593)

-xiv شعر: عامان بے اخلاصاں اندر خاصاں دی گل کرنی
میٹھی کھیر پکا محمد کتیاں اگے دھرنی (35)

ضمیر جعفری:

عامی ، نا مخلص لوگوں سے راز کی باتیں کرنا
میٹھی کھیر پکا محمد پیش سگاں لا دھرنا (ص 313)

شفیع عقیل:

اے محمد! عام اور بے اخلاص لوگوں میں خاص لوگوں کا راز بتانا ایسا ہی ہے جیسے میٹھی کھیر
پکا کرکتوں کے آگے رکھ دی جائے۔ (ص 338)
ظفر مقبول:

مشکل الفاظ و معانی: بے اخلاصاں: بے اخلاص جو خلوص سے محروم ہوں۔
عوام الناس اور بے اخلاص لوگوں میں خاص لوگوں کی بات کرنی، کوئی راز بتانا ایسا ہی
ہے جیسے کہ اے محمد! میٹھی کھیر پکا کرکتوں کے آگے رکھ دی جائے۔ (ص 479)
انور مسعود:

عام اور غیر مخلص لوگوں میں خواص کی بات کرنا اے محمد! ایسا ہے جیسے میٹھی کھیر پکا کر
کتوں کے آگے رکھ دی جائے۔ (ص 991)

-xv شعر: لکھ ہزار بہار حسن دی خاکو وچ سمانی
لا پریت محمد جس تھیں جگ وچ رہے کہانی (36)

ضمیر جعفری:

خاک کے اندر خاک ہونی ”چن چہروں“ کی تابانی
کر وہ پریت محمد جس سے جگ میں رہے کہانی (ص 327)

شفیع عقیل: ایہہ شعر درج نہیں۔

ظفر مقبول:

مشکل الفاظ و معانی: خاکو وچ سمانی: خاک میں سا جائے گی۔ پریت: محبت

حسن کی ہزار اور لاکھ بہار ہو یہ آخر خاک میں سما جائے گی۔ اے محمد! تو عشق و محبت
اختیار کر کہ جس سے جہاں میں تیری کہانی رہ جائے، تیرا نام رہ جائے۔ (ص 519)
انور مسعود:

لاکھوں ہزاروں حسن کی بہاریں خاک میں سما جائیں گی۔ اے محمد! ایسی پریت لگاؤ جس
سے دنیا میں تمہاری کہانی رہ جائے۔ (ص 1073)

xvi - شعر:
لوئے لوئے بھر لے کڑیے بے تہد بھانڈا بھرنا
شام پئی بن شام محمد گھر جاندی نے ڈرنا⁽³⁷⁾
ضمیر جعفری:

دن دن گاگر بھر لے ”کڑیے“ شام کو اگر بھرے گی
شام بغیر جو شام آئے گی، مارے خوف مرے گی (ص 327)
شفیع عقیل:

ایہہ شعر درج نہیں۔

ظفر مقبول:

معانی درج نہیں۔

اے لڑکی! ابھی تیرے پاس وقت ہے اور تو نیک عمل کمالے۔ اے محمد! اگر تو نے نیک
اعمال نہ کمائے، اپنے محبوب کو راضی نہ کیا تو اپنے گھر (آخرت) کو تنہا جاتی ہوئی ڈرے گی،
گھبرائے گی۔ (ص 519)
انور مسعود:

اے لونڈیا! اگر تجھے اپنا گھڑا بھرنا ہے تو کرن کرن اجالے میں بھر لو۔ اے محمد! شام
(محبوب) کے بغیر شام آن پڑی ہے۔ گھر جاتے ہوئے ڈرو گی۔ (ص 1073)
xvii - شعر:
باغ بہاراں تے گلزاراں بن یاراں کس کاری
یار ملن دکھ جان ہزاراں، شکر کراں لکھ واری⁽³⁸⁾
ضمیر جعفری:

بن یاراں بے برگا گلشن، پھیکا رنگ بہاراں

یار ملے آزار نہ باقی ، کروں میں شکر ہزاراں (ص 337)

شفیع عقیل: ایہہ شعر درج نہیں۔

ظفر مقبول: معانی درج نہیں۔

یہ باغ ، بہاری اور گلزاریں یاروں دوستوں کے بغیر کس کام کی ہیں۔ یہ سب کچھ بے سود اور بے کار ہے۔ اگر یار مل جائے تو ہزاروں دکھ ختم ہو جاتے ہیں اور میں لاکھوں بار شکر ادا کروں۔ (ص 551)

انور مسعود:

باغ و بہار فضاؤں میں گلزار کھلے ہیں لیکن یاروں کے بغیر یہ کس کام کے، اگر یار مل جائے تو ہزاروں دکھ دور ہوں اور لاکھوں شکر بجالائوں۔ (ص 1137)

xviii - شعر: نیچاں دی اشنائی کولوں فیض کسے نہیں پایا

ککرتے انگور چڑھایا ، ہر گچھا زخمایا⁽³⁹⁾

ضمیر جعفری:

ایہہ شعر درج نہیں۔

شفیع عقیل:

نیچ لوگوں سے آشنائی کر کے کسی کو پھل نہیں ملا۔ نیچ لوگوں سے آشنائی کرنا ایسے ہی ہے جیسے بول کے درخت پر انگور کی تیل چڑھا کر ہر گچھے کو زخمی کر دیا جائے۔ (ص 365)

ظفر مقبول:

معانی درج نہیں۔

ادنیٰ اور کمینے لوگوں کی دوستی سے آج تک کسی نے بھی پھل نہیں پایا۔ نیچ لوگوں سے دوستی کرنا ایسے ہی ہے جیسے کہ بول کے درخت پر انگور کی تیل چڑھا کر ہر گچھے کو زخمی کر لیا جائے۔ (ص 577)

انور مسعود:

نیچ لوگوں کی آشنائی سے کسی نے بھی کوئی پھل نہیں پایا۔ اس کی مثال یہ ہے کہ اگر کیکر کے درخت پر انگور کی تیل چڑھاؤ گے تو ہر گچھا زخمی ہو کر رہے گا۔ (ص 1195)

xix - شعر: سُن مری دی لکڑی کولوں درد و چھوڑا رکھ دا

سبھناں دا ایہہ حال محمد، کہو کیہ حال منکھ دا⁽⁴⁰⁾

ضمیر جعفری:

نئے میں شاخِ شجر سے ہجر جدائی کا غم بولے
سب کا یہ احوال محمد کون یہ دفتر کھولے (ص 415)
ایہہ شعر درج نہیں۔

شفیع عقیل:

ظفر مقبول:

مشکل الفاظ و معانی: مُرلی: بانسری۔ رُکھ: درخت۔ منکھ: انسان

تو درخت سے جدا ہو جانے کا دُکھ بانسری کی لکڑی سے سن! جو کہ اپنی اصل سے جدا
ہو کر بین کر رہی ہے۔ اے محمد! سب کا یہی حال ہے اور میں انسان کے حال کے بارے میں کیا
کہوں؟ رومی کا یہ شعر بے ساختہ زبان پر آ گیا ہے:

بشنوز نے چوں حکایت می کند

وز جدائی ہا شکایت می کند (ص 32 9)

انور مسعود:

لکڑی کی مُرلی سے دردِ ہجر کا گیت سنو (بشنوز نے..... الخ) اے محمد! سب کا یہی حال
ہے کسی ایک انسان کا حال کیا بیان کریں۔ (ص 1971)

ایس تقابل توں ترجمیاں دے ارتقاء دا پتا لگدا اے۔ ضمیر جعفری دا پابند نظم تے او سے
بحر وچ ترجمہ بہت وڈی گل اے، پر ایہہ ترجمہ مکمل نہیں۔ جے ایہہ مکمل ہوندا تے ایہوں سارے
ترجمیاں وچوں فضیلت حاصل سی۔ پابند نظم وچ ترجمہ کرنا کنا مشکل اے، ایہہ اندازہ کوئی شاعر
ای لاسکدا اے۔ قافیہ لہسن، بحر وچ لیاؤن تے شعر دا پورا مفہوم ادا کرن لئی بڑی جان مارنی پیندی
اے تے فیر جے ایہدے وچ اسلوب وی نمایاں ہووے تے اچھے کم نوں ان مُلا قرار دتا جاسکدا
اے۔ ایہناں مجبوریاں پاروں ای ضمیر جعفری کولوں ترجمہ سرے نہیں چڑھیا۔ زبان وی خالص نہیں
رہی۔ اوہناں دے ترجمے نوں اردو ترجمہ مننا اوکھا جیہا لگدا اے۔

شفیع عقیل دا ترجمہ مناسب تے معقول اے۔ نہ شعر توں ودھ تے نہ گھٹ۔ ایہدی

خامی ایہدے ادھ پچھدھے ہون نوں ای قرار دتا جاسکدا اے۔ ایہدے جملیاں نوں ہور ترکھا کر کے ایہدے ادبی حسن نوں چارچن لائے جاسکدے سن۔ خبرے اوہناں عام قاری دی ذہنی سطح نوں مد نظر رکھدیاں ہویاں ایہوں عام فہم رکھن دی کوشش کیتی اے۔

ظفر مقبول دے لم سلسلے فقرے تے رموزِ اوقاف دا غلط استعمال ترجمے دے ادبی حسن نوں متاثر کردا اے۔ جیہناں شعراں دے ترجمے وچ اوہناں نوں شفیق عقیل کولوں مدد ملی اے، اوہناں کولوں بھرپور فائدہ چکيا گیا اے۔ ایس ترجمے دا انداز تشریحی اے۔ اوہ ترجمے توں ودھ کے وضاحت وی کردے نیں، تاں بے گل سمجھن وچ کوئی رولا نہ رہے۔ وچ وچ شعراں دی تشریح اندر اوہناں جوانی شعروںی درج کردتے نیں، جیہڑے متعلقہ شعر دے مضمون دی ہور وضاحت کر دیندے نیں۔ عام طور تے ایہہ اوہ مشہور شعراں جیہناں دا پرچھانواں متن دا شعر پڑھدیاں ای ذہن اُتے پین لگ پیندا اے۔ ایہہ جوانی شعر درج کرن دے سلسلے وچ اوہناں زیادہ تر اپنی یادداشت کولوں مدد ملی اے، جیہدی وجہ توں اکثر جوانی شعراں دا متن ٹھیک نہیں۔ اوہناں نوں چاہیدا سی پئی اوہ شاعر دے دیوان وچوں لہجے کے انجیسے جوانی شعراں دی حالت نوں درست کر لیندے۔ ایہناں ساریاں گلاں دے باوجود اوہناں دے کم دی افادیت گھنڈی نہیں کیوں جے ایہہ ”سیف الملوک“ دے ترجمے دی پہلی مکمل کوشش اے جیہنے اگوں واسطے راہ پدھرا کیتا اے۔

انور مسعود دا ترجمہ شعر دے عین مطابق اے۔ ترجمے وچ جامعیت موجود اے۔ جے ظفر مقبول دے ترجمے اُتے دو جی جھات پا کے اوہنوں ادبیت دی پان چاڑھیے تے اوہدے وادھے گھاٹے دور کر دیئے تے انور مسعود دا ترجمہ بن جاندا اے، جیہڑا اک خوب صورت ادبی ترجمہ اے۔ انور مسعود دے ترجمے دا اسلوب ویکھ کے سمجھ آؤندی اے پئی اوہناں دے استاد ہون نے ایس کم وچ اوہناں دی مدد کیتی اے۔ جے اوہ تدریس دے شعبے نال نہ وی جڑے ہوندے تے فیروں اوہناں دا ادبی تجربہ پنجابی شاعری دے حوالے نال باقی مترجمین توں ودھ ای سی۔ ایس وجہ توں اوہناں دے قلم وچ پختگی وی زیادہ ای ہونی چاہیدی سی۔ ترجمیاں دے ارتقاء دی پرکھ پرچول تے شخصی اسلوب دا رلیا ملیا مطالعہ ثابت کردا اے پئی انور مسعود دا ترجمہ ہن تک منظر عام تے آؤن والے ترجمیاں وچوں نسبتاً بہتر اے۔ جے ایہوں چھاپن لکیاں بھارا کاغذ لا کے چم کے دھر چھڈن والا پتھر نہ بنا دتا جاندا تے ایہہ عام استعمال دی چیز سی۔

ترجمیاں دے ایس ارتقائی پینڈے وچ جیہڑیاں غلطیاں کسے اک مترجم کولوں رہ گئیاں
نیں، دو بے مترجم نے وی اوہناں اُتے غور کرن دی کھجیل نہیں کیتی۔ مثال دے طور تے ایہہ شعر:

قطب قطب کر ناد پکارے علی علی کر طریاں
مست قلندر بولن بھیراں پاکھر وڑاں کھریاں (41)

ضمیر جعفری تے شفیع عقیل دا ترجمہ ایہہ ابھار نہیں چُک سکیا۔ باقی دو ترجمے حسب ذیل نہیں:
ظفر مقبول:

مشکل الفاظ و معانی: قطب: شمال کی سمت، اولیاء کی ایک قسم۔ ناد: سنکھ، نرسنگا۔ طریاں: طرہ،
پگڑی کا شملہ، زلف۔ بھیراں: بھیر، نوبت، بگل۔ کھر وڑاں: پاؤں، پنچے۔ کھریاں: کھر
ناد قطب قطب پکار رہے تھے اور طرے علی علی کا ورد کر رہے تھے۔ بگل باجے مست
قلندر کی تال بجا رہے تھے اور پاؤں دھال ڈالے جاتے تھے۔ (ص 811)
انور مسعود:

ناؤ قطب قطب کی پکار کرتی۔ ڈھول کی گھن گرج علی علی چیتی۔ مست مانگ اور قلندر
دھالوں کے رقصِ مستانہ کرتے۔ (ص 1705)
ظفر مقبول نے ”ناد“ دے لفظ توں سنکھ مراد لیا اے تے انور مسعود نے ایس لفظ توں
”ناؤ“ بنا چھڈیا اے۔

ایس شعر وچ ”ناد“ توں مراد نہ تے سنکھ اے تے نہ ای ایہہ ”ناؤ“ اے بلکہ ایس توں
مراد حضرت علیؑ نال منسوب اوہ دعایا و وظیفہ اے جیہڑا ”ناد علی“ دے نال مشہور اے۔ ایہہ وظیفہ
”نَادِ عَلِيًّا مَطَهِّرِ الْمَجَائِبِ تَجَلِّوْا عَوْنًا لَكَ فِي الْوَأْتِ بِشَيْءٍ كَلَّ هَمِّ وَ غَمِّ .....
سوریاں وچ موجود اے۔ (42)

”سیف الملوک“ از میاں محمد بخش“ پنجابی صوفیانہ شاعری دی سب توں ضخیم کتاب اے،
تے ایسے لئی ایہہ دے اُتے زیادہ توجہ دین دی ضرورت اے۔ ہن تک ایہہ کوئی اشاریہ مرتب نہیں
ہو سکیا۔ ایس پاسے ول وی دھیان کرنا چاہیدا اے۔

ہُن تک ”سیف الملوک“ دے جنے نئے تدوین ہوئے نیں اوہ ناقص تے تدوینی
اصولاں دے لحاظ نال غیر معیاری نیں۔ اوہناں وچ نسخیاں دا اختلاف تک واضح نہیں کیتا گیا۔

ایس صورت حال نوں مکھ رکھدیاں ہویاں سائنسی اصولاں دے مطابق ایس کتاب دی تدوین ہونی چاہیدی اے۔

پنجابی ادب اُتے صلاہن جوگ تحقیقی کم نہ ہو سکن دی وجہ شاید پنجابی زبان دی کسے چنگی لغت دانہ لکھیا جانا وی اے۔ اگرہن وی ایس ملکی تے قومی ورثے دی راکھی نہ کیتی گئی تے اوہ ویلا دور نہیں جدوں ایس اپنی ثقافت دے بہت وڈے حصے توں محروم ہو جاواں گے۔

حوالے تے حاشیے

- 1- جیلانی کامران، پروفیسر: ”ترجمے کی ضرورت“، مشمولہ: ترجمہ، روایت اور فن، مرتب: نثار احمد قریشی؛ مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد، ستمبر 1985ء ص 26
- 2- مظفر علی سید: ”فن ترجمہ کے اصولی مباحث“، مشمولہ: ترجمہ، اردو زبان میں ترجمے کے مسائل، مرتب: اعجاز راہی؛ مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد، 1982ء ص 36
- 3- میاں محمد بخش: سیف الملوک؛ باب حکایت حسین میمندی
- 4- شفیع عقیل: ترجمہ سیف الملوک؛ انجمن ترقی اردو پاکستان کراچی، 1990ء ص 19-20
- شفیع عقیل نے کسے حوالے دے بغیر میاں صاحب دی جنم بھومی ”چک ٹھا کرا“ نوں قرار دتا اے۔ ظفر مقبول دے مطابق میاں صاحب نے اپنی مثنوی ”شیریں فرہاد“ وچ ایس گل دی وضاحت کیتی اے۔ (ظفر مقبول: ترجمہ سیف الملوک؛ شیخ محمد بشیر اینڈ سنز لاہور، سن، 981۔ بحوالہ شیریں فرہاد از میاں محمد بخش، 87)
- 5- اختر جعفری، ڈاکٹر، سید: حضرت میاں محمد بخش..... حیاتی تے شاعری؛ مقصود پبلشرز لاہور، 2007ء، تیجا باب

اختر جعفری نے اپنے مقالے وچ میاں صاحب دی حیاتی بارے اکثر معلومات شفیع عقیل کولوں نقل کیتیاں نیں پر حوالہ دینا ضروری نہیں سمجھیا۔ سارے مقالے وچ حوالے ناکمل تے ناقص نیں تے تحقیق دا انداز غیر معیاری اے۔ زیادہ تر محققاں، ادیبان تے شاعران میاں صاحب دے اک شعرتوں اوہناں نوں کھڑی شریف دا پیدائشی ثابت کیتا اے۔ شعر ایہہ وے:

جہلم گھاٹوں پر بت پاسے میر پورے تھیں دکھن

کھڑی ملک وچ لوڑن جیہڑے طلب بندے دی رکھن

ضمیر جعفری نے وی ”من میلہ وچ ایس شعر دے تھلے ایہہ ای نتیجے اخذ کیتا اے، جیہڑا اک

- شاعرانہ استنباط اے۔ ایس شعرتوں ایہہ تے پتا لگدا اے پئی میاں صاحب ”سیف المملوک“ دی تصنیف دے وقت ”کھڑی“ وچ موجود سن، پر ایہہ ثابت نہیں ہوندا پئی اوہ جتے وی او سے پنڈ وچ سن۔
- 6- گیان چند جین، ڈاکٹر: اردو کی نثری داستانیں؛ انجمن ترقی اردو پاکستان کراچی، 1969ء ص 438
- 7- ظفر مقبول، ڈاکٹر، میاں: ترجمہ سیف المملوک؛ مکتبہ دانیال لاہور، س ن ”سیف المملوک کے بارے میں“
- بہت ساریاں معلوماتاں میاں صاحب نے سیف المملوک دے وچ ای بیان کر چھڈیاں نیں۔ ”درخاتمہ کتاب“ وچ ایس گل داوی ذکر موجود اے۔
- 8- ایضاً میاں محمد بخش دی حیاتی بارے مضمون
- 9- شہباز ملک، ڈاکٹر: پنجابی کتابیات؛ اکادمی ادبیات پاکستان اسلام آباد، مئی 1991ء ص 389 تا 390
- 10- ضمیر جعفری: من میلہ؛ لوک ورثہ اشاعت گھر اسلام آباد، مئی 1980ء ص 18
- 11- ہیر وارث شاہ دے منظوم اردو ترجمے درج ذیل نیں:
- (i) ہیر وارث شاہ از علامہ محمد عبدالواحد مجاہد کیلتا، وارث شاہ اکیڈمی، ڈی 6/4 دارالسلام، پیر الہی بخش کالونی کراچی، دسمبر 1976ء صفحات 483
- (ii) ترجمہ ہیر وارث شاہ از شاہد حسین زیدی، ہمدرد پریس کراچی، دسمبر 2004ء صفحات 555
- (iii) ترجمہ ہیر وارث شاہ از اسیر عابد، پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر لاہور، مئی 2008ء (ناکمل)
- 12- شفیع عقیل: ترجمہ سیف المملوک؛ ص 28
- 13- ایضاً
- 14- ایہہ نسخہ 1963ء وچ چھپیا پر ایس دے سرورق اُتے مرتب فقیر محمد فقیر داناں نہیں سی دتا گیا۔
- 15- اقبال صلاح الدین: مرتب سیف المملوک؛ عزیز پبلشرز لاہور، 1984ء
- 16- پبلشر نے ایس اُتے سنہ درج نہیں کیتا۔ راقم الحروف نے ترجمہ نگار کولوں پچھ کے درج کیتا اے۔ مترجم نے حکومت آزاد کشمیر دے چھاپے نسخے توں متن نقل کیتا اے پر ایس گل دا ذکر وی کتاب وچ موجود نہیں۔
- 17- غیاث اللغات
- 18- ترجمہ سیف المملوک؛ شیخ غلام حسین اینڈ سنز لاہور، س ن، نام مرتب ندارد

- 19 انور مسعود: میلہ اکھیاں دا؛ دوست پبلی کیشنز اسلام آباد، پندرہواں ایڈیشن 2006ء ص 25
- 20 انور مسعود: ترجمہ سیف الملوک؛ محکمہ اطلاعات، ثقافت و امور نوجوانان حکومت پنجاب لاہور، 2009ء ص xv
- 21 ایس محکمے نے ایس توں پہلاں کلام بلھے شاہ، اسیر عابد دے ترجمے نال چھاپیا۔ اوہدے متن وچ وی غلطیاں دا ایہہ ای حال اے۔
- 22 میاں محمد بخش: سیف الملوک؛ حمد
- 23 ایضاً
- 24 ابتدائی نامہ بنام یگانہ بجمہ
- 25 نعت سید المرسلین
- 26 ایضاً
- 27 مقولہ شاعر
- 28 در بیان اوصاف قصہ مذکور و اوصاف شعر و کلام
- 29 ایضاً
- 30 کلمہ چند در بیان اوصاف عشق و عاشق
- 31 ایضاً
- 32 ایضاً
- 33 وصف جمال ملکہ خاتون دختر شاہ سراندیپ
- 34 ایضاً
- 35 در وصف جمال شاہ پری
- 36 غزلیات
- 37 ایضاً
- 38 وصف جمال باکمال شاہزادہ سیف الملوک
- 39 غزلیات
- 40 وفات یافتن بادشاہ عالی درجات
- 41 جنگ کردن شاہپال بہادر
- 42 مجموعہ وظائف؛ چاند کمپنی کشمیری بازار لاہور، سن، ص 254

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:67, July-Dece. 2011, pp 35-48

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی-دسمبر 2011ء، مسلسل شماره 67

کلیات بلیہ شاہ وچ متن دے بھلیکھے

☆ عامر غفار گوری

Abstract

Classical poetic literature of Punjabi Language has been collected from folk singers and oral tradition. Therefore, the text of almost every poet contains the poetic tropes and idioms of other well known poets. The text researchers, who have edited the works of Punjabi classical poets, have failed to analyse this common practice. Many edited texts of Bullay Shah are available but Dr. Faqir Muhammad Faqir's "Kuliyat-e-Bullay Shah" is considered the standard text while editing and compiling "Kuliyat-e-Bullay Shah" Dr. Faqir Muhammad Faqir, though followed the principles of editing and compilation, however, Bullay Shah's work is still not free of such mistakes. In Kuliyat-e-Bullay Shah's the poetry of Shah Hussain, Bhaghat Kabeer, Syed Meeran Bheekh and Anwar Ali

☆ لیکچرار شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج، ساہیوال

Rohtki has been incorrectly credited to Bullay Shah without any authenticity. This article is based on the same issue.

بگھے شاہ دا کلام متن دے پکھوں دپھیڑیں بھریا ہے۔ ایہدا اک کارن تے ایہہ ہے پئی کوئی وی ہتھ لکھتی کھرڑا بگھے شاہ دی حیاتی سے تیار نہیں ہويا۔ لے سے تیکر قوال تے گوئے بگھے شاہ دے کلام دے راکھے رہے۔ قوال وکھو وکھ تھاواں تے پیٹھکاں وچ کلام گاؤندے رہے۔ کلام زبانی یاد رکھن پاروں لفظاں دے اُچارن ڈھنگ وٹائے جاندے رہے۔ ایس کارن کلام وچ لہجے دی اِکسارتا نہ رہی تے لفظاں دے ارتھ وی بدلے گئے۔ ایہدے باوجود کلام وچ ’ماجھے‘ دی بولڑی دارنگ گوڑھا رہیا۔ بگھے شاہ دے پردہ کرن توں سوسو روپے مگروں کلام لکھتی روپ وچ سامنے آونا شروع ہويا۔ بگھے شاہ دے کلام نوں مڈھلے روپ وچ لوکاں دیاں یادداشتاں، ہتھ لکھتی بیاضاں، عقیدت منداں تے قوالاں توں سُن کے سانبھیا گیا۔ کلام قوال اپنی لوڑ تے لوکاں دے ذوق موجب کئی شاعراں دا کلام رلا کے پڑھدے نیں۔ انج کئی دو جے شاعراں دا کلام وی بگھے شاہ دے ناں مڑھ دتا گیا۔ متن وچ دپھیڑدا دوجا کارن متنی کھوج کاراں تے نقاداں دی ان گہیلی ہے۔ بگھے شاہ دے کلام دی سودھ دا کم چڑھدے تے لہندے پنجاب دے دوواں حصیاں وچ کئی دوواناں تے متنی کھوجیاں کیتا۔ سودھ کار متن دے بھلکھے دور کرن دی تھاں نوں بھلکھے پاؤندے گئے۔ بوہتیاں متنی کھوجیاں تے پارکھاں متن دی سودھ کاری دے مڈھلے اصولاں نوں مکھ ای نہ رکھیا۔ بگھے شاہ دے کلام وچ بے وزن شعروی درج کردتے گئے۔ کئی سودھ کاراں قافیے، ردیف تے مصرعیاں دا وی دھیان نہ رکھیا۔ بوہتیاں کھوجیاں نے کافیاں دے رهاؤ (استھائیاں) ای بدل کے رکھ دتے، کنیاں نے دوہم وزن کافیاں نوں رلا کے اک بنا دتا تے کنیاں نے اک ای کافی دے شعراں نوں وکھو وکھ کافیاں بنا کے پیش کیتا۔

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں بگھے شاہ دے کلام نوں ’کلیات بگھے شاہ‘ دے ناں توں سودھ کے 1960ء وچ پنجابی ادبی اکیڈمی لاہور توں چھپوایا۔ ’کلیات بگھے شاہ‘ توں پہلے چھپن والے سارے متن نامکمل تے پہلے زبانی منے ہوئے کلام اُتے ادھارت نیں۔ ایس کتاب لئی ایہہ گل وی مان یوگ ہے پئی ایہہ نوں پہلی واری سرکاری مل ورتن نال چھاپیا گیا ہے۔ ایس کتاب دے چھاپے

چڑھن تائیں بلیھے شاہ دے سے تیکر دو صدیاں دا ڈونگھا کھپا وی موجود ہے۔ ایس لے سے وچ بلیھے شاہ دے کلام وچ کئی ڈپھیڑ سامنے آئے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں ایس کتاب وچ پہلی وار مکمل متن پیش کرن دا جتن کیتا ہے۔ ایس کتاب دی لوڑ تے اہمیت بارے آکھدے نیں:

”تاریخی راہواں دے ایہہ مُردے موڑ جو ساڈے ساہمنیوں وی انجیں پاسے مروڑ کے لنگھن لگے تے دل اپنے مادری ادب نوں اہیاں ہجاں وجدیاں وچ کے رہ نہ سکیا۔ بلیھے شاہ دے کلام دی پرکھ پڑتال تے صحیح ترتیب دا پکا ارادہ کر کے کم چھوہ دتا۔ جنوں اج سرے چاڑھ کے پیش کردیاں ہویاں پوری پنجابی رہتل دی مالکی ملن جنے چا چڑھے ہوئے نیں“۔ (1)

ہن تائیں ایس کتاب دے کئی ایڈیشن چھپ چکے نیں۔ ساڈے موہرے پنجابی ادبی اکیڈمی ولوں 1960ء دا چھپیا ہویا متن ہے۔ ایس کتاب دے کل 462 پنے نیں۔ کتاب دے مکھ پنے اُتے کتاب داسرناواں لکھیا ہویا ہے۔ دو جے تیجے پنے اُتے کتاب دے چھپن ورھے بارے جانکاری دتی گئی ہے۔ چوتھے پنے اُتے پنجابی ادبی اکیڈمی ولوں دولت پاکستان غربی مالی امداد دین اُتے شکریہ ادا کیتا گیا ہے۔ پنجویں پنے اُتے فہرست مطالب درج کیتی گئی ہے۔ پہلے پنج صفحیاں اُتے پنیاں دی گنتی درج نہیں کیتی گئی۔ صفحہ 6 توں اگے 35 صفحیاں اُتے فارسی لپی دی ابجد دے حرفاں نوں گنتی لئی درج کیتا گیا ہے۔ کلام دے متن اُتے مبنی پنیاں دی گنتی ریاضی دے اعداد دی ترتیب نال درج کیتی گئی ہے۔ متن صفحہ 1 توں 416 اُتے درج کیتا گیا ہے۔ صفحہ الف توں صفحہ یب (ی ب) تائیں سید بلیھے شاہ قادری شطاری قصوری، دے سرناویں پٹھ بلیھے شاہ دی حیاتی تے جمن مرن دیاں تاریخاں بارے جانکاری دتی گئی ہے۔ صفحہ یب (ی ب) توں کج (ک ج) تائیں بلیھے شاہ دے کلام نوں مرتب کرن دی لوڑ تے اہمیت بارے چانن پایا گیا ہے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں متن دی سودھ کاری لئی ورتے ڈھلے سومیاں بارے انج دس پائی ہے:

”الف) قانون عشق (حصہ اول تے دوم) مرتبہ مولوی انور علی صاحب رہتکی

(1309ھ، 1952ء، 1959ء)۔ لاہور۔

(پ) کا فیہائے حضرت بلیھے شاہ قصوری مرتبہ بھائی پریم سنگھ صاحب

زرگر قصوری۔ قصور 1953 سمت۔

(گ) کافیاں بکھے شاہ، لاہور۔ 1928ھ۔

(س) کافیاں بکھے شاہ، لاہور۔ 1950ء۔

(ع) کافیاں بکھے شاہ، لاہور۔

(ق) کافیاں بکھے شاہ قلمی نسخہ میاں احمد دین صاحب لورائیں

ضلع گجرات، (2)۔

صفحہ ید (ی د) توں کب (ک ب) تائیں ورتے نسخیاں دے متن بارے تفصیلی ویروا
دتا گیا ہے۔ ایہناں نسخیاں وچ موجود پھیڑاں دا ذکر وی کیتا گیا ہے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں نسخہ
(ق) نوں متن دی سودھکاری لئی مڈھلے نسخے دے طور تے ورتیا ہے۔ ایس قلمی نسخے دا تعارف
تے بنیادی سو ماٹھن بارے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں انج جانکاری دتی ہے:

”ایہہ پانا پورا ناں تے کدھروں کدھروں جھجیا ہو یا نسخہ میرے پورانے
دوست میاں احمد دین صاحب سکھ موضع لورائیں ضلع گجرات کولوں ہتھ لگا
جدھے پہلے تے اک دوپٹلے ورتے نالوں لکھے ہوئے نیں۔ ایس کر کے
ایدھے کاتب تے تحریر دی تاریخ سن دا کجھ پتہ نہیں لگ سکیا۔ انج کلام دا لکرا
کیتیاں ایہہ نسخہ معتبر معلوم ہوندا اے..... (الف) تے (پ) دے دونہاں
نسخیاں وچ دتے کلام دا مہاندرہ بہتا ایدھے نال رل داخل دا اے جدھے توں
میںوں ایہہ نسخہ سبناں ہور نسخیاں نالوں بہتا صحیح تے معتبر معلوم ہندا اے۔
(الف) وچ ہے تے پ وچ نہیں پر بے (پ) وچ ہے تے الف وچ
نہیں پر ایدھے وچ دونویں انگ بڑی حد تیکر نظر آؤندے نیں جدھے نال
ایدھے بہتا معتبر ہون دی تصدیق ہندی اے۔ ایس کر کے اپنے کم دی
بنیاد میں ایسے نسخے تے رکھی اے“۔ (3)

مرتب نے کجھ ان چھپے کلام بارے وی دس پائی ہے، جیہڑا متن وچ درج کیتا گیا ہے۔
صفحہ کو (ک و) توں لو (ل و) تائیں 12 صفحیاں اتے متن بارے فہرست مندرجات کلیات بکھے
شاہ درج کیتی گئی ہے۔ کافیاں دی ترتیب رہاؤ (استھانیاں) دے پہلے حرف نوں ابجد دے حساب

دے نال مکھ رکھ کے درج کیتی گئی ہے۔ عام طور تے دیوان مرتب کرن لکھیاں ردیف دی ترتیب نوں مکھ رکھ کے آخری حرف لیا جاندا ہے۔ انتھے ترتیب دا معاملہ اُلٹ ہے۔ ردیف دی بجائے رهاؤ (استھانیاں) دے پہلے حرف نوں مکھ رکھیا گیا ہے۔

”کلیات بکھے شاہ“ وچ صفحہ 1 توں صفحہ 336 تائیں 156 کافیاں دامتین درج کیتا گیا ہے۔ صفحہ 339 توں 345 تائیں اٹھوارہ چھنچھن وار توں جمعہ نیک درج کیتا گیا ہے۔ صفحہ 346 توں 348 اتے اک کافی جیہدی استھائی ”جمعے دی ہور و ہور بہار“ ہے درج کردتی گئی ہے۔ ایہدے اُتے 164 نمبر لکھیا گیا ہے۔ شعری صنف دے پکھوں ایہہ کافی ہے پر مرتب نے ایہوں اٹھوارے دے نال درج کیتا ہے۔ انور علی رہتکی ہوراں ایس کافی نوں ”قانون عشق“ وچ کافی نمبر 27 دے سرنا نوں پٹھ درج کیتا ہے۔ (4)

صفحہ 351 توں 362 تائیں باراں ماہ اسوں توں بھا دوں تک دی ترتیب نال درج کیتا گیا ہے صفحہ 365، توں 373 تائیں 49 دوہڑے درج کیتے گئے نیں۔ صفحہ 377 توں 388 تائیں سی حرنی اوّل صفحہ 389 توں 396 تائیں سی حرنی دوم تے صفحہ 397 توں 416 اتے گنڈھاں دے نال توں 40 بنداں اتے مشتمل اک طویل نظم دامتین درج کیتا گیا ہے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں ”کلیات بکھے شاہ“ نوں مرتب کر دیاں ہویاں بڑی گھالنا کیتی ہے۔ مرتب نے پوری کھوج تے ویروے نال کلام جمع کیتا ہے، جیویں؛ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں ایس کتاب بارے آپ وی دس پائی ہے:

”ہور نسیاں وچوں جویں جویں بکھے شاہ دا کلام مل سکیا اے اوہنوں پوری تحقیق تے ویروے نال ایس نسخے وچ جمع کر دتا گیا اے تے یقین اے کہ میرے والے نسخے وچ ہن بکھے شاہ دا کلام جتھے بناوٹی واہدے گھاٹے توں پاک صاف اے او تھے مکمل وی اے۔“ (5)

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوریں پنجابی وچ متنی کھوج تے پرکھ دے معیار توں مطمئن نہیں، ہرکھ

نال آکھدے نیں:

”ایس ویلے تیکر پنجابی ادب دے جیہڑے بہتے نمونے ساڈے ساہمنے آئے نیں۔ اوہناں ولوں وینج کے بندہ ایہہ آکھن لئی مجبور ہو جاندا کہ اوہدے ترتیب دین والیاں تے چھاپن والیاں کوئی

چنگا سلوک نہیں کیتا‘۔ (6) پر ہرکھ دی گل اے، متن سودھن لئی جیہڑے اصول مکھ رکھے جانے چاہی دے سن آپو ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوریں وی نہ رکھ سکے۔ مرتب دے دعویاں نوں مکھ رکھدیاں جدوں متن دل گوہ کریئے تے کئی بھلیکھے تے دپھیڑ نظریں آوندے نیں۔ مرتب نے ایس کتاب وچ کافیاں دی گنتی 156 دی ہے۔ جدوں کہ ساڈی جاچے صنفی پکھوں کافیاں دی تعداد 155 بن دی ہے۔ کافی نمبر 1 ’الف اللہ نال رتا دل میرا‘ صنفی پکھوں کافی دی بجائے دوہڑا ہے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دا سودھیا متن ویکھو:

الف اللہ نال رتا دل میرا
 مینوں بے دی خبر نہ کائی
 ب پڑھدیاں مینوں سمجھ نہ آوے
 لذت الف دی آئی
 ع تے غ نوں سمجھ نہ جاناں
 گل الف سمجھائی
 بلھیا قول الف دے پورے
 جیہڑے دل دی کرن صفائی

ہن دوہڑے دا اصل ہیئت روپ ویکھو:

الف اللہ نال رتا دل میرا ، بے دی خبر نہ کائی
 بے پڑھدیاں مینوں سمجھ نہ آوے ، لذت الف دی آئی
 عین تے غین نوں سمجھ نہ جاناں ، گل الف سمجھائی
 بلھیا قول الف دے پورے جیہڑے ، دل دی کرن صفائی

دوہڑے دے چار مصرعے آپو وچ ہم قافیہ نیں تے وسمرام و بہہ ماتریاں مگروں آؤندا ہے۔ ڈاکٹر فقیر ہوراں ’ب‘، ’ع‘ تے ’غ‘ ابجد دے حرف ورتے نہیں پر وزن وچ ’بے‘، ’عین‘، ’غین‘ آؤندا ہے۔ دو جے مصرعے وچ ’مینوں‘ وادھو ہے۔ خورے روانی لئی ورت گئے نیں۔ متنی کھوجی تے پارکھ دی ذمہ داری ہے کہ اوہ ہیئت ، وزن تے لفظاں اتے رجواں دھیان دیوے بار بار گوہ کرے، کالھی نہ کرے تے کسے جذباتی ست اُتے نہ اپڑے۔ ٹھنڈے سبھانال فیصلہ دیوے۔

کافی نمبر 63 ”راتیں جاگیں کریں عبادت راتیں جاگن گئے تیتھوں اتے“ وی صنفی پکھوں ’کافی‘ دی بجائے دوہڑے دا سوایا روپ ہے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دا متن ملاحظہ کرو:

راتیں جاگیں کریں عبادت
 راتیں جاگن گئے
 تیتھوں اُتے
 بھونکنوں بند مول نہ ہندے
 جا رڑی تے سَٹے
 تیتھوں اُتے
 خصم اپنے دا در نہ چھڈ دے
 بھاویں و جن جتے
 تیتھوں اُتے
 بلھے شاہ کوئی رخت و یہاں لے
 نہیں تے بازی لے گئے گئے
 تیتھوں اُتے

مرتب نے فٹ نوٹ وچ ایہناں شعراں نوں ”ڈیوڑھ“ لکھیا تے متن وچ کافی بنا کے پیش کیتا۔⁽⁹⁾ اصل بہتر راہیں دوہڑے دا سوایا روپ ویکھو:

راتیں جاگیں کریں عبادت ، راتیں جاگن گئے تیتھوں اُتے
 بھونکنوں بند مول نہ ہندے ، جا رُورڈی تے سَٹے تیتھوں اُتے
 خصم اپنے دا در نہ چھڈ دے ، بھاویں و جن جتے تیتھوں اُتے
 بلھے شاہ کوئی رخت و یہاں لے، نہیں تے بازی لے گئے گئے تیتھوں اُتے

دوہڑے دی ہیئت وچ جتھے بے احتیاطی نوں ورتیا گیا ہے او تھے لفظاں تے وزن نوں نہیں پرکھیا گیا۔ دو بے مصرعے وچ ’جا رُورڈی‘ لکھیا گیا ہے۔ اصل وچ ’جا رُورڈی‘ ہے۔ ’جا‘ الگ ہے تے ’رُورڈی‘ الگ لفظ ہے۔ جس نوں مرتب نے جوڑ کے ’جا رُورڈی‘ بنا دتا ہے۔ تیجے مصرعے وچ ’خصم‘ فارسی اکھر ورتیا گیا ہے جیس دا مطلب ’دشمن‘ ہے۔ دیسی زبان وچ ایہہ اکھر

’کھسم‘ اے جیس دا مطلب ’مالک‘ تے ’خاوند‘ ہے۔ چوتھے مصرعے وچ دوسراں توں مگروں ’نہیں تے‘ دے اکھر وادھوئیں۔

’جمے دی ہور و ہور بہار‘ وی صنفی پکھوں کافی ہے، ایہوں اٹھوارے وچ درج کیتا گیا ہے۔⁽¹⁰⁾ کافی نمبر 8 ’آ سجن گل لگ ساڈے کہیا جھیرہ الا یا ای‘ دا مصرع نمبر 10 انج درج کیتا ہے:

’مجھیں آئیاں ماہی نہ آیا پھوک برہوں ڈولا نیایا‘

ایہو ای مصرعہ کافی نمبر 13 وچ انج درج کیتا گیا ہے:

مجھیں آئیاں رانجھا یار نہ آیا

پھوک برہوں ڈول لانیائی

’کلیات پلھے شاہ‘ متن دے پکھوں املاء، لفظاں دا ورتا راتے بُتتر دیاں دپھیریں بھریاں ہور وی بہت ساریاں ونگیاں ملدیاں نیں۔ گل اتھے ای نہیں مکدی سگول متن وچ دو جے شاعر اں دے کلام نوں نکھیر کے اڈ نہیں کیتا گیا۔ حالانکہ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں نسخہ (س) دے متن دا ویرا کر دیاں ہویاں لکھیا ہے:

’ایدھے وچ بے ترتیبی تے لا پرواہی ایس حد تیکر اپڑی ہوئی اے کہ چھیکڑ

وچ پلھے شاہ دی تھاں اوہدیاں کافیاں وچ شاہ حسین دیاں کافیاں دارلا پادتا

گیا‘۔ (13)

مرتب نے وی شاہ حسین دیاں کافیاں دے مصرعے رلا دتے نیں، سگول دو کافیاں وی درج کر دتیاں نیں، جیویں: کافی نمبر 35 وچ دو مصرعے شاہ حسین دے درج نیں:

اک ہنیری کوٹھڑی دوجا دیوا نہ باقی

بانہوں پھر کے لے چلے کوئی سنگ نہ ساتھی

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں کافی نمبر 71 ’سجناں دے وچھوڑے کولوں تن دا لہو چھانی دا‘ ایہہ استھائی (رہاؤ) شاہ حسین کول انج ہے: ’بُتتر اں دی جمانی خاطر دل دا لہو چھانی دا‘⁽¹⁵⁾ شاہ حسین دی ایس کافی دے مصرعے کافی نمبر 71 دے دو جے بند دے طور اُتے رلا دتے نیں۔ پہلاں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی سودھ ویکھو:

کڈھ کلیجہ کرنی ہاں بیرے
 ایہہ بھی نہیں ہے لائق تیرے
 ہور توفیق نہیں وچ میرے
 پیو کٹورا پانی دا

ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں دے شاہ حسین دے سودھے ہوئے متن وچ ایہہ مصرعے

انج درج نہیں:

کڈھ کلیجہ کیتم بیرے ، سو بھی لائق ناہیں تیرے
 ہور توفیق ناہیں کجھ میرے ، پیو کٹورا پانی دا

”کلیات بھھے شاہ“ دی کافی نمبر 71 استھائی مگروں آون والے پہلے دو انترے دی شاہ حسین دی ایسے ای کافی دے نیں، (18) جیہڑے موہن سنگھ ہوراں سودھ دیاں ہویاں ایس کافی دے کجھ مصرعے کتے تے کجھ مصرعے ’کتے‘ دتے ہوئے نیں۔ انج ای کافی نمبر 130 میں ”چوہریڑی ہاں سچے صاحب دے درباروں“ وچ پہلے دوویں بندسگوں شاہ حسین دی کافی دے درج نہیں۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی سودھ ملاحظہ کرو:

میں چوہریڑی آں سچے صاحب دی سرکاروں
 دھیان کی چھلی گیان کا جھاڑو کام کرودھنت جھاڑوں
 میں چوہریڑی آں سچے صاحب دی سرکاروں
 قاضی جانے حاکم جانے فارغ خطی بے گاروں
 دینیں رات میں ایہو منگ دی دُور نہ کر درباروں
 میں چوہریڑی آں سچے صاحب دی سرکاروں
 تدھ باجھوں میرا ہور نہ کوئی کیس ول کروں پکاروں
 بگھا شوہ عنایت کر کے بجزا ملے دیداروں
 میں چوہریڑی آں سچے صاحب دی سرکاروں

”قانون عشق“ وچ ایہہ دھیڑ انور علی رہتکی ہوراں دے سودھے ہوئے متن تے شرح

وچ موجود نیں۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ایہناں دو پھیڑاں دا نکھیردا نہ کر سکے تے متن انج ای درج کر

گئے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراء بگھے شاہ دے دوہڑے درج کرن لکیاں وی بھلیکھا پایا ہے۔
 دوہڑا نمبر 1، 2 تے 3 انور علی رہتکی ہوراء دی ”قانون عشق“ توں ٹپلا کھا کے درج
 کیتے نیں۔ ایہہ دوہڑے بگھے شاہ دے نہیں سگوں انور علی رہتکی ہوراء دی اپنی لکھت ”پوتھی لا الہ
 الا اللہ“ دے دوہڑا نمبر 133، 134، 135 نیں۔ ملاحظہ فرماؤ:

دوہڑا 133 اُس کا مکھ ایک جوت ہے، گھونگھٹ ہے سنسار

گھونگھٹ میں وہ چھپ گیا، مکھ پہ آنچل ڈار

دوہڑا 134 اُنکو مکھ دکھلائے جن سے اُنکی پیت

اُن سے ہی ملتا ہے وہ جو اس کے ہیں میت

دوہڑا 135 مَنہ دکھلائے اور چھپے چھل بل کر جگ دیں

پاس رہے اور ناں ملے اس کو بسوے بیں

انج ای دوہڑا نمبر 16 ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراء انج درج کیتا ہے:

بلھیا پنڈے پڑے پریم کے کیا پنڈا آواگون

اندھے کو اندھا مل گیا راہ بتاوے کون

ایس دوہڑے دامتین بھگت کبیر دے کلام وچ انج ملدا ہے:

جانتا بوجھا نہیں بوجھ کیا نہہ گون

اندھے کو اندھا ملا راہ بتا وے کون

اُتے دتے گئے دوہڑیاں دے پہلے مصرعے دکھو دکھ نیں پر دوہڑے مصرعے سگوں

نیں۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراء دوہڑا نمبر 19 انج درج کیتا ہے:

بلھیا ملاں اتے مشاپچی دونہاں اکو چت

لوکاں کر دے چاننا آپ ہنیرے نت

ایہو دوہڑا سانوں بھگت کبیر دے کلام وچ انج ملدا ہے:

پنڈت اور مشاپچی دونوں سوچیں ناہہ

اورن کو کر چاندا آپ اندھیرے ماہہ

دوہڑا نمبر 23 ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراء دی کلیات وچ انج درج ہے:

بُٹھیا اچھے دن تو پچھے گئے جب ہر سے کیا نہ ہیبت
اب پچھتاوا کیا کرے جب چڑیاں چگ گئیں کھیت
ایہہ دوہڑا بھگت کبیر دے کلام وچ انج ملدا ہے:

آچھے دن پانچھے گئے گورو سے کیا نہ ہیبت
اب پچھتاوا کیا کرے چڑیاں چگ گئیں کھیت

اُتے درج کیچے گئے دوہڑیاں دا تقابل کیتیاں متن دے دپھیڑاں دا اندازہ ہو جاندا
ہے۔ پئی ”کلیات بٹھے شاہ“ بھلیکھیاں توں صاف نہیں ہے۔ سی حرنی اوڈل اتے گوہ کیتیاں پتا
لگدا ہے پئی ایہہ سی حرنی فنی پکھوں نو بیکلی ہے۔ اس سی حرنی وچ استھائی ورتی گئی ہے ہر بند ابجد
دے حرفاں دی ترتیب نال شروع ہوندا ہے ایس سی حرنی دی استھائی انج ہے:

لاگی رے لاگی بل بل جاوے
اس لاگی کو کون بجھاوے

سی حرنی دوم بارے ڈاکٹر فقیر محمد ہوراں تعارفی مضمون وچ دس پائی ہے کہ ایہہ بٹھے شاہ
دا کلام نہیں۔ ڈاکٹر فقیر محمد ہوراں بھرویاں دلیلاں نال ایہہ نوں رد کیتا ہے۔ کافی نمبر 115
”میرے کیوں چر لایا ماہی“ دا چھیواں بند وی انج درج کیتا گیا ہے:

چل رانجھا ملتان چلاہیں
غوث بہاول پیر مناویں
اپنی ترت مراد لیائیں
مرا جی رب مولا چاہی

بٹھے شاہ قادری صوفی ہے۔ غوث بہاول سہروردی سلسلے دے صوفی ہن۔ بٹھے شاہ اپنے
مرشد شاہ عنایت قادری اُتے مٹیا ہویا ہے۔ اوہ ایہہ گل کیویں آکھ سکدا ہے پئی غوث بہاول کول
جا کے مراد لے۔ ایہہ قوالاں دا پایا دپھیڑا ہو سکدا ہے، جس نوں مرتب نے وی انج ای درج
کردتا۔ بٹھے شاہ دا ایہہ دوہڑا ویکھو:

بُکھیا جیسی صورت عین دی تیبی صورت عین
 اک نکتے دا پھیر ہے بُھلا پھرے جہان
 ایہہ دوہڑا سید محمد سعید المعروف 'میراں بھیکھ'، 'بھیکھے شاہ' دے کلام وچ ایس طرح ملدا ہے:
 جیسی صورت عین کی ویسی صورت عین
 بھیکھا، نقطہ اٹھا کے دیکھ لے وہی عین کا عین

اُتلی ساری فنی بحث نوں اک واری اکھوں پروکھے رکھ کے 1960ء وچ ہون والے
 متنی کم نوں پنجاب دے سیاسی تے عمرانی ماحول وچ پرکھیے تے داد دیونی پیندی ہے۔ جدوں پنجابی
 اپنی ماں بولی دے حقائق لئی جتن کر رہے سن۔ پنجابی دا کلاسیکی شعری سرمایہ ہولی ہولی گھٹے تے
 سیوی دے کلا دے وچ آ رہیا سی، اوس ویلے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دا تھوڑے وسائل وچ
 ”کلیات بھیکھے شاہ“ پنجابیاں نوں دان کرنا تے پنجابی زبان دے وڈے شعری تے فکری سرمائے
 نوں محفوظ کرنا سلاہن یوگ ہے۔ ”کلیات بھیکھے شاہ“ توں پہلے چھپن والے سارے متن ادھورے
 نیں۔ بھیکھے شاہ دا مکمل کلام پہلی واری ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی گھالنا راہیں ساڈے تائیں اپڑیا۔
 ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی سودھ توں مگروں محمد شریف صابر تے محمد آصف خاں ہوراں دے
 سودھے ہوئے متن سامنے آئے۔ ہرکھ دی گل ہے پئی دوویں کھوجی ”کلیات بھیکھے شاہ“ وچ درج
 متن دے بھلیکھے دور نہ کر سکے۔ صرف املاء سودھی گئی یاں لفظالی نوں اپنے وترتے لیا وندا گیا۔
 جیس دے نال متن وچ شک تے شبھے دون سوائے ہوندے گئے۔

چڑھدے پنجاب وچ وی بہت ساریاں بھیکھے شاہ دے کلام نوں سودھ کے چھاپیا ہے۔
 چڑھدے پنجاب توں جنے وی متن چھپے ملدے نیں، اوہ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی سودھ دی ای
 نقل نیں۔ اج بھیکھے شاہ دے کلام نوں نویں سرے توں سودھن تے سوارن دی لوڑ ہے۔ تاں جے
 بھلیکھیاں توں پاک متن دی بھال کیتی جا سکے۔

حوالے

1. فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر۔ مرتب: کلیاتِ بلّھے شاہ؛ پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور 1960ء تاج
2. فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر۔ مرتب: کلیاتِ بلّھے شاہ؛ تاج، مید
3. ایضاً کب
4. انور علی، رہنمائی (مرتب، شارح): قانونِ عشق؛ اللہ والوں کی قومی دکان، لاہور 1956ء ص 111
5. فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر۔ مرتب: کلیاتِ بلّھے شاہ؛ کب
6. ایضاً پیپ
7. ایضاً ص 1
8. ایضاً ص 124
9. ایضاً ص 124
10. ایضاً ص 346
11. ایضاً ص 16
12. ایضاً ص 24
13. ایضاً
14. ایضاً ص 60
15. دیوانہ، موہن سنگھ، ڈاکٹر: مرتب، ایم حبیب اللہ فاروقی۔ شارح، مادھولال حسین؛ تاج بکڈپو، لاہور، سن، ص 47
16. فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر۔ مرتب: کلیاتِ بلّھے شاہ؛ ص 145
17. دیوانہ، موہن سنگھ، ڈاکٹر: مادھولال حسین؛ ص 47
18. ایضاً ص 150
19. فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر۔ مرتب: کلیاتِ بلّھے شاہ؛ ص 282
20. محمد آصف خاں: مرتب۔ کافیاں شاہ حسین؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور 2002ء ص 101

21. انور علی، مولوی، رہتلی: پوتھی لا الہ الا اللہ؛ اللہ والے کی قومی دکان، لاہور 1955ء ص 12
22. فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: مرتب۔ کلیات بلیھے شاہ؛ ص 367
23. سرسوتی سرن کیف: مترجم۔ بھگت کبیر فلسفہ و شاعری؛ فلشن ہاؤس، لاہور 2009ء ص 89
24. فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: مرتب۔ کلیات بلیھے شاہ؛ ص 368
25. سرسوتی سرن کیف: مترجم۔ بھگت کبیر فلسفہ و شاعری؛ ص 120
26. فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: مرتب۔ کلیات بلیھے شاہ؛ ص 368
27. سرسوتی سرن کیف: مترجم۔ بھگت کبیر فلسفہ و شاعری؛ ص 251
28. فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: مرتب۔ کلیات بلیھے شاہ؛ ص 251
29. ایضاً ص 371
30. محمد یونس صابری، خلیفہ: مترجم۔ سی حرفیاں حضرت سید محمد سعید عرف میراں جی بھیکھ؛ ندوۃ الاصفیاء تعلق روڈ، ملتان 2009ء ص 82

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:67, July-Dece. 2011, pp 49-56

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی-دسمبر 2011ء، مسلسل شماره 67

سُر، لفظ تے زبان

☆ ڈاکٹر سعادت علی ثاقب

Abstract:

In this Article the researcher has unfolded that before the words and alphabets the sounds were already existed in this universe. We get to know that when men used to talk through sign he had sound of different word and the music of that time was based on these sounds.

Researcher has also proved that beginning of languages has based on melodies. In this regard the beginning of Punjabi Language was also briefly analyzed.

ایہہ کائنات ون پونیاں آوازاں تے سُر اناں نال بھری ہوئی اے۔ ایہناں آوازاں دی گنتری کرن لگیے تے انسان دی سوجھ تے وچار مک جاون گے پر ایہہ آوازاں ختم نہیں ہون

☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

گیاں۔ ایہناں وچ کجھ آوازاں بڑیاں واضح نہیں کجھ بڑیاں مدہم۔ موضوع دے حوالے نال
اسیں پہلے آواز دے کجھ لغوی معنیاں بارے جھات پانے آں۔ آواز بنیادی طور تے فارسی دا
لفظ اے ایس لئی سب توں پہلے فارسی لغت نوں ویکھنے آں۔ ایس سلسلے وچ سب توں مشہور تے
پرانی لغت ”لغت نامہ دہخدا“ وچ لکھیا ہویا اے:

1- آواز: آوا۔ صوت (صراح) [بانگ] (1)

2- آوازہ: [ز] آوا، آواز، صوت

1- خبر، آگاہی، اطلاع

2- شہرت نیک، صہت و ذکرِ جمیل

3- شہرتِ بد، بدنامی

4- غنا، نوا، سرود، صوتِ حسن، II زمردہ آوازہ خواں، مغنی، مغنیہ (2)

اردو لغت وچ آواز دے معنی ارنج دے گئے نیں:

آواز: (ف امث)

1- صدا، ندا، بانگ، پکار

2- گانے کی آواز

3- ساز اور باجوں کی آواز

4- سودا بیچنے کی صدا

5- فقیر کی صدا

6- تڑا کا، دھماکا، کسی چیز کے گرنے کی آواز

7- پاؤں کی آہٹ

8- چرچراہٹ

9- سنسناہٹ

10- جھنکار

11- بلند آواز (3)

تے ہن پنجابی لغت وچ آواز دے معنے ویکھدے آں:

آواز: (مذف) 1- واج، سد، ہاک

2- کوک پکار 3- بلیل 4- رولا، ڈنڈ 5- کھڑاک

6- سُر 7- بولی، گُونی (4)

روحانیت دے ماہراں دس پائی اے جے اک اجیہی آواز وی کائنات وچ گھمندی اے جس توں ایہہ سب آوازاں نکلیاں نیں۔ اوہناں دے بقول ایس آوازاں صرف خاص لوک ای سُن سکدے نیں۔ اوہ ایس نوں انہد داناں دیندے نیں۔ چنانچہ لغت وچ لکھیا اے:

انہد: (فت اسک ن فت ہ) اند

(ہٹھ یوگ) قلب کی آواز۔ وہ ناد یا آواز جو دونوں ہاتھوں

کے انگوٹھوں سے کانوں کی بویں بند کر کے دھیان کرنے سے سنائی دیتی

ہے۔ (ہندی شبد ساگر) (5)

گویا آواز کائنات دے انگ انگ وچ رچی وی ہوئی اے تے ایہہ وی سچ اے جے آواز لفظاں توں پہلے وجود وچ آئی اے تے الفاظ یاں اکھر اصل وچ آوازاں توں ای ہوند وچ آندے نیں۔ ملا معین واعظ کاشفی لکھدے نیں کہ اللہ پاک نے جدوں آدم دے بُت وچ روح نوں داخل ہون دا حکم دتا تاں اوہ ہولے ہولے سر ولوں جسم وچ اُتری۔ دماغ تک آئی تے اوہنے سوچنا شروع کر دتا۔ اکھاں وچ آئی تاں کائنات دکھالی دین لگ پئی۔ نک توں ہوندی ہوئی منہ ول آئی تے آدم نوں چھک وی آگئی۔ اوہناں پہلا کلمہ ایہہ آکھیا: ”**الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ**

الْعَالَمِينَ“ (6)

ایس چونویں جھات توں ایہہ گل تاں متر جاندی اے کہ کائنات اُتے آواز انج چھائی ہوئی اے جیویں انسانی جسم اُتے روح۔ ایس لئی ایس اتھے ایہہ وی ثابت کرن وچ کامیاب ہو جاندے آں کہ آواز دراصل الفاظ توں پہلے ظاہر ہوئی۔ ملا معین دے واقعے نوں سچ من لینے تاں وی الحمد آکھن لکھیاں پہلے ’ا‘ دی آواز آندی اے، جیہڑی لفظ دے ولگن توں آزاد تے اُجیری اے۔

تاریخی وجہوں ایہہ گل ثبوت دی ٹیسی تے اہڑ چکی اے کہ پہلے پہل منکھ اپنے وچار اک دوہے توڑی اہڑان لئی سینتاں توں کم لیند اسی تے سوال ایہہ پیدا ہوندا اے کہ فیر ایڈی وڈی زبان کیویں وجود وچ آگئی تے اوس توں وی اگے اینیاں زباناں کیویں بن گئیاں۔ اسیں اتھے ایہو گل نکھیرنا چاہندے آں کہ زبان لفظاں دے موکلے گھیر نال بندی اے تے لفظ اکھراں توں ہوند وچ آندے نیں۔ ہن سوچن والی گل ایہہ اے جے اکھریویں وجود وچ آئے۔ قدیم عبرانی دے حروف تہجی اُتے گوہ کریئے تاں اک گل کھلدی اے کہ اوہناں دی سلسلہ بندی وچ صوتی مخارج توں دکھ اندرونی غنائی ترتیب دا وی چوکھا عمل دخل اے۔ ایہو حال ساڈی پنجابی اکھری پٹی دا وی اے۔ گل نوں ہور وی نکھیر کے کرن توں پہلاں اسیں ایہہ دسدے چلئے کہ قدیم انسان سینتاں یاں اشاریاں نال گلاں کرد اسی تے خوشی، حیرانی تے غمی دے موقعیاں اُتے ہاؤ، ہونال ای گاندا وی سی۔ چنانچہ افضل پرویز لکھدے نیں:

”لوک گیتوں سے کہیں پہلے لوک دھنوں کی ابتدا اس وقت ہوئی جب نیم حیوان اور وحشی انسان مختلف چیزوں کے ذریعے اپنے جذبات کا اظہار کرتا تھا اور اس نے ابھی بولنا یعنی بات چیت کرنا نہیں سیکھا تھا۔ اس دور کو محققین نے Howling Stage (چینوں کا دور کہا ہے)۔ اس دور کو ہم بول چال کی نسبت سنگیت کی ابتدا کہہ سکتے ہیں کیوں کہ جس آواز میں الفاظ نہ ہوں وہ بول چال نہیں مانی جا سکتی۔ لیکن اگر اس میں Vibration یعنی تموج ہو تو وہ سُر (Note) کہلاتی ہے۔“⁽⁷⁾

ایہہ گانا صرف ہاؤ، ہوتک ای محدود نہیں رہیا۔ سگوں ایسے راہیں ہور کئی اکھری آپوں آپ ظاہر ہونا شروع ہو گئے۔ ایس دا اک ثبوت تاں ایہہ اے کہ بچہ جم دے ساری کجھ آوازاں کڈھ سکدا اے جیہناں وچ اُوں، غوں، غاں وغیرہ پر جیویں جیویں اوہ وڈا ہوندا اے اوہ م تے ب دی آواز سب توں پہلے کڈھن لگدا اے ایہو کارن اے جے اوہ ماں، با یاں بابا آکھن لگ پیندا اے۔ ہولی ہولی دو جیاں آوازاں وی اوہ دے قابو وچ آجاندیاں نیں۔ ساڈی جاچے ما قبل تاریخ دے منکھی نے وی پہلے اوں آں توں ای اپنی بول چال داندھ بھیا تے فیر

گاؤن نے اوہدی چوکی مدد کیتی تے اوہ الف، ب، م توں دکھ دوہے مخرج تلاش کرن وچ وی کامیاب ہو گیا۔ فیہ ایہناں اکھراں دے کجھ مخرج وار گروہ سامنے آ گئے۔ ہر گروہ اپنے اک خاص دائرے نال سمبندھ رکھدا اے۔ بقول عابد علی عابد:

”اس گروہ کے حروف کی اندرونی ترتیب اس طرح کی گئی ہے کہ ہر حرف کو ایک سرمان لیا گیا ہے۔“ (8)

پنجابی پٹی دے حروف پنجی دی صوتی تنظیم اُتے گل کرن توں پہلے اسیں ہندی کلاسیکی موسیقی بارے تراویں جیہی جھات پانے آں۔ ایہدے وچ عام طور تے ست سُر ہوندے نیں۔ جیہڑے سُدھ (خالص) سُر اکھواندے نیں۔ ایہناں ستاں سُر اں دے باقاعدہ ناں رکھے گئے نیں یعنی سا (کھرج)، رے (رکھب)، گا (گندھار)، ما (مدھم)، پا (پنجم)، دھا (دھیوت)، نی (نکھاد)۔ ایہناں وچوں ای ماہرین صوتیات نے پنج سُر ہور لہجے لئی جیہناں نوں وکرت دا ناں دتا گیا۔ وکرت دا مطلب ہوندا اے اپنی اصل تھاں توں ہٹیاں ہلیا ہویا۔ ایس حساب نال ایہہ گل 12 سُر بندے نیں۔ ایہناں وچوں فریکوینسی دے حساب نال ست سُر تاں سدھ ہو گئے تے چار سُر صوت دی تھاں توں تھلے اُترے ہوئے نیں تے اک سُر مدھم (ما) اپنی تھاں توں تھوڑا ہور چڑھ گیا اے۔ ڈگے ہوئے چار سُر کول اکھواندے نیں۔ کول دا مطلب اے نازک تے نرم۔ چڑھیا ہویا سُر مدھم تیور کہلانا اے۔ تیور دا مطلب ہوندا اے تیز۔ ڈگے یاں اُترے ہوئے چار سُر اں دے ناں کول رکھب، کول گندھار، کول دھیوت تے کول نکھاد نیں تے چڑھیا ہویا سُر مدھم تیور کہلانا اے۔ موسیقی دے پرانے ماہراں یعنی پنڈتاں نے سُدھ سُر اں نوں ایسے نسبت پاروں تیور وی آکھیا اے۔ قارئین دی دلچسپی لئی دسدے چلئے کہ باراں سُر اں دے دائرے اندر کجھ چھوٹے سُر وی آندے نیں جیہناں نوں سُر تیاں آکھیا جاندا اے۔ تیور کول سُر اں دی ایہہ تقسیم پنج سُر اں بارے اے۔ دوسرے یعنی کھرج (سا) تے پنجم (پا) اُترے یاں چڑھے نہیں ہوندے۔ ایہہ قائم یاں اچل سُر کہلاندے نیں۔ جیہڑے اپنی جگہ اُتے قائم رہندے نیں۔ گان لکیاں بعضے ویلے کسے کول سُر نوں ہور گھٹا کے یاں نرم کر کے چھوہیا جاندا اے۔ اوں نوں اتی کول آکھدے نیں تے جے مدھم یاں کسے ہور سُر نوں تھوڑا تیز کر کے لایا جائے تاں

اوہ تیور تم اکھواندا اے۔

موسیقی دے سُراں بارے ایس مختصر جیہی بحث توں بعد اسیں پنجابی دی اکھری پٹی ول جھات مارنے آں۔ جے اسیں فرض کر لیئے کہ حروفِ تہجی دے ہر اک گروہ دا ہر اکھراک سُرا اے تاں ایہناں دی ترتیب کجھ انج ہو سکدی اے۔ الف نوں ذرا رہن دینے آں جے ایہہ حرفِ علت اے۔ ایس لئی ایہنوں چھڈ کے پٹی دے پہلے گروہ نوں ویکھو یعنی ب، پ، ت، ٹ، ٹھ (استھ) اسیں دو اکھری حرف وی چھڈ رہے آں کیوں جے اوہ اپنے اصل اکھراں دا ذرا ودھ اُچارن کر دے نیں)۔ ہن ویکھئے کہ اُپر والے حرف سُراں تے پتہ چلے گا کہ ب سُدھ سُرا اے۔ پ تیور یعنی چڑھیا ہويا۔ ت کول یاں اتریا سُرا۔ ٹ ذرا بوہتا اتریا ہويا یعنی آتی کول سُرا ہويا۔ ج، ج، ح، خ وچ ج سُدھ سُرا۔ ج تیور، ح کول تے خ آتی کول اے۔ د، ڈ، ذ وچ د سُدھ، ڈ تیور تے ذ کول۔ ر، ز، ژ وچ ر سُدھ، ژ تیور، ز کول تے ژ آتی کول۔ س تے ص کول، ش آتی کول، ض، ظ، ع، غ وی کول سُراں وچ شمار ہون گے۔ ط، ق البتہ تیور تے ک سُدھ اے۔

جیویں اسیں پہلے دسیا اے کہ موسیقی وچ دوسر کھرج تے پنچم اچل نیں۔ ایویں ای پنجابی وچ وی دوسر اچل نیں۔ اک ل تے دو جام، ن۔ (م، ن) نوں اک حرف تاں وی متھیا گیا اے جے ایہہ دوویں غنہ والے حرف نیں تے اک دو جے نال گوڑھا تال میل رکھدے نیں۔ جیویں انبہ نوں چاہے امبہ لکھ لوو۔ تلفظ اوہوای رہوے گا۔

ایہہ ساریاں آوازاں انسان دے مخرج نال تعلق رکھدیاں نیں، پر مخرج دیاں ساریاں آوازاں دراصل موسیقی دے سُراں دیاں مختلف شکلاں نیں۔ ایس پس منظر وچ جدوں اسیں پنجابی دے بعض صوفی شاعران نوں گوہ نال پڑھدے آں تے پتہ چلدا اے کہ اوہناں اپنے شعراں نوں موسیقی دے سُراں تے راگاں نال جوڑ کے بیان کیتا اے۔ مثلاً شاہ حسین نوں ای لے لوؤ۔ اوہناں کول نہ صرف ہر کافی دے اُتے موسیقی دے کسے نہ کسے راگ داناں درج اے سگوں اوہدے وچ متعلقہ سُراں دا رچاؤ تے اثر وی اوہی طرح اے جس دا اسیں پہلے ذکر کر چکے آں۔ شاہ حسین دی مشہور کافی جیہدا ٹیپ دا مصرعہ انج اے:

مائے نی میں کیہوں آکھاں درد وچھوڑے دا حال (9)

ایہدے وچ راگ کیدارا دیاں خصوصیات دے نال نال مصرعے دی بناوٹ ول گوہ
کریئے تاں ایہہ وی کھلدا اے کہ شروع وچ ”م“ دراصل موسیقی دا پہلا سُر ”کھرج“ اے۔
جتھوں راگ دی ابتدا ہوندی اے۔ درد بھرے ایس جذبے لئی کیوں جے تیز یعنی تیورسُراں دی
لوڑسی ایس لئی شاہ حسین نے ”ک۔ کھ۔ دتے و“ ورگے لفظ ورتوں وچ لیا کہ سُدھ تے
تیورسُراں نال جذبے دی اگ نوں ہور وی تیز کردتا اے۔

انج ای وارث شاہ دی اک مثال پیش کرنے آں جیہناں اک تھاویں جدوں ہیر غصے
وچ آ کے رانجھے نوں اپنی بیج توں اٹھاندی اے، کجھ انج دے اکھراں دا جامہ پوایا اے:

اٹھیں سُنیا بیج اساڈڑی توں لمان سُسری وانگ کیہ پیا ہیں وے (10)

بھاویں ایہدے وچ کوئل سُروی ورتے گئے نیں پروہناں دے نال ”ج۔ ڈ۔ ڈ۔ ٹے
گ“ ورگے سُدھ تے تیورسُراں نے مصرعے وچ اک عجیب جیہا جلال پیدا کردتا اے۔ انج
دیاں بے شمار مثالیں پنجابی شعر تے ادب وچ کھلریاں ہوئیاں نیں۔ جیہناں نوں اتھتھے تفصیلی
طور تے پیش نہیں کیتا جاسکدا البتہ اسیں آئندہ کسے ایس طرح دے مقالے وچ پنجابی دے
صوفی شاعراں دا جذبیان نوں سُرناں داناں دین بارے کھل کے چائن پاواں گے تے نال ای
نال آوازاں توں اکھراں دا بننا تے فیرا وہناں توں ٹھاٹھ تے راگ دا وجود وچ آن بارے
تفصیلی طور تے بیان کراں گے۔

حوالے:

- 1- لغت نامہ دہخدا؛ جلد اول، ص 197
- 2- ایضاً ص 199
- 3- مختصر اردو لغت؛ قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان، دہلی، دوسرا ایڈیشن 1997ء ص 90
- 4- ارشاد احمد پنجابی: اردو پنجابی لغت؛ مرکزی اردو بورڈ، لاہور، نومبر 1994ء ص 10
- 5- عبدالحق، مولوی: اردو لغت (تاریخی اصول پر)؛ ج 1، ص 100
- 6- ملا معین کاشفی: معارج النبوة؛ جلد اول، ص 98
- 7- افضل پرویز: نوابائے راز؛ ادارہ ثقافت پاکستان، اسلام آباد، جولائی 1983ء ص 26
- 8- عابد علی عابد سید: تنقیدی مضامین؛ مکتبہ میری لائبریری لاہور، 1966ء ص 32
- 9- محمد آصف خاں: کافیاں شاہ حسین؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 1998ء ص 109
- 10- وارث شاہ، سید: ہیر؛ مرتبہ۔ عبدالعزیز، عزیز بک ڈپو لاہور، 1995ء ص 54

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:67, July.-Dece. 2011, pp 57-66

کھوج
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی-دسمبر 2011ء، مسلسل شماره 67

فرخندہ لودھی: حیاتی تے فکر و فن

☆ ڈاکٹر شاہین کرامت

Abstract

Farkhanda Lodhi is a famous prose writer of Punjabi. Her clime to fame is her short stories and novels. History of Punjabi literature of Pakistani Punjab is in complete without her name. This article deals in detail her life and her literary contribution in the light of her writing prose and verse.

اصلی ناں فرخندہ حق سی تے ویاہ توں بعد اپنے گھر والے دے ناں نال فرخندہ لودھی اکھوان لگ پیاں تے ادبی حلقیاں وچ وی ایس ای ناں نال جانیاں گئیاں۔ خان گھرانے نال تعلق رکھدیاں سن۔⁽¹⁾ 21 مارچ 1937ء نوں ہوشیار پور (مشرقی پنجاب)⁽²⁾ وچ حق نواز خان دے گھر جمیاں۔ والد پولیس انسپکٹر سن، جس پاروں اوہ زیادہ تر ملازمت دے سلسلے وچ ساہیوال رہے۔ پراوہ چھیتی ای ریٹائرمنٹ لے کے ہوشیار پور واپس آگئے۔ جدوں فرخندہ تیسری جماعت وچ سی تاں اوہناں دے والد دی وفات ہوگئی۔ والدہ بصیر بیگم پڑھی لکھی خاتون سن جیہناں نوں اُردو، فارسی تے پنجابی زبانناں اُتے عبور حاصل سی۔⁽³⁾

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج برائے خواتین سمن آباد، لاہور

آزادی نگروں ہندوستان توں ہجرت کر کے ساہیوال وسوں اختیار کیتی۔ کیوں جے اوہناں دے والد تے دادا پاکستان بنن توں پہلاں وی ساہیوال ای رہندے رہے سن۔ فرخندہ ہوریں چار بھراتے تن بھیناں نیں۔⁽⁴⁾

فرخندہ لودھی نے 1953ء وچ دسویں گورنمنٹ سکول ساہیوال تے 1955ء وچ بارھویں گورنمنٹ کالج برائے خواتین ساہیوال توں کیتی۔ ایسے سال اوہناں دی والدہ دی وفات ہو گئی۔ فرخندہ نے 1957ء وچ بی اے گورنمنٹ کالج برائے خواتین توں تے فیر 1957ء وچ پنجاب یونیورسٹی ولوں لائبریری سائنس وچ ڈپلومہ کیتا تے انج اوہ 1958ء وچ کونین میری کالج وچ لائبریرین دے عہدے تے فائز ہو گئے۔⁽⁵⁾

15 اگست 1961ء نوں فرخندہ دی شادی صابر لودھی نال ہوئی جیہڑے گورنمنٹ کالج لاہور توں بطور اُردو پروفیسر ریٹائر ہوئے۔ انج کل اوہ اوری انٹیل کالج پنجاب یونیورسٹی شعبہ اردو وچ پڑھا رہے نیں۔⁽⁶⁾

فرخندہ لودھی نے نوکری دے دوران ای 1963ء وچ ایم اے اردو تے 1978ء وچ ایم اے لائبریری سائنس دا امتحان پاس کیتا۔ 1958ء توں لے کے 1973ء تیکر کونین میری کالج لاہور وچ لائبریرین رہیاں۔ 1973ء توں لے کے 1980ء تیکر باغبانپورہ کالج لاہور تے 1980ء توں لے کے 1993ء تیکر وحدت روڈ کالج لاہور جدوں کہ 1993ء وچ اوہناں دا گورنمنٹ کالج لاہور تبادلہ ہو گیا جتھوں اوہ بطور چیف لائبریرین 1997ء وچ ریٹائر ہوئیاں۔⁽⁷⁾

فرخندہ لودھی دے بقول اوہناں دیاں جنیاں وی کتاباں چھپیاں نیں اوہناں دے پچھے اوہناں دے گھر والے پروفیسر صابر لودھی ہوراں دے تعاون دا ہتھ اے۔⁽⁸⁾

فرخندہ لودھی دے علمی ادبی کم تے لکھتاں دی تفصیل ایس طرح اے:

پنجابی

1- چتے دے اولھے (کہانیاں) ستمبر 1984ء

- 2 ہردے وچ تریڑاں (کہانیاں) 1998ء
 -3 کیوں؟ (کہانیاں) اپریل 2006ء
 -4 پنجرہ (ناول) غیر مطبوعہ
 -5 جنڈا انگیار (ناول) اپریل 2009ء
 -6 دوجی واج (ڈرامہ) مجلہ 'راوی'، 1991ء

اُردو

- 1 حسرت عرض تمنا (ناول) 1969ء دوبارہ 1998ء
 -2 شہر کے لوگ (افسانے) 1975ء دوبارہ 1989ء تہجی وار 1996ء
 -3 آرسی (افسانے) 1976ء دوبارہ 1992ء
 -4 خوابوں کے کھیت (افسانے) 1990ء
 -5 رومان کی صورت (افسانے) 1997ء
 -6 جب بجا کٹورا (افسانے) زیر طبع
 -7 گمنام ستارے (ڈرامے) (غیر مطبوعہ)

بالاں لئی اُردو کہانیاں

- 1 بہن بھائی 1976ء
 -2 مینڈک دادا 1976ء
 -3 پیار کا پنچھی 1995ء
 -4 بہادر نگر کا شہزادہ 1995ء

(بالاں لئی عالمی ادب توں ترجمے)

- 1 تانے کے تین پیسے (چینی کہانیاں) 1976ء
 -2 ایک بوند شہد (برصغیر پاک و ہند کی کہانیاں) 1976ء

- 3- سات بہنیں (شمالی افریقہ کی کہانیاں) 1976ء
 4- بھوتوں کی دنیا (ناروے کی کہانیاں) 1976ء
 5- ناگ پری (ترکی کہانیاں) 1976ء
 6- ویرانے کی صدا (ناول) 1980ء

(9) (امریکی ناول نگار Call of the wild دا ترجمہ)

فرخندہ لودھی نون اوہناں دیاں ادبی خدمات اُتے ورلڈ پنچابی فاؤنڈیشن (بھارت) ولوں 2001ء وچ ادبی ایوارڈ دتا گیا تے 2004ء وچ حکومت ولوں حسن کارکردگی (پرائڈ آف پرفارمنس) دا تمغہ دتا گیا۔ فرخندہ لودھی دیاں کہانیاں، ڈرامہ تے شعری کلام عالمی پدھر دے مختلف رسالیاں وچ چھپدا رہیا۔⁽¹⁰⁾

پیشہ وارانہ امور دے سلسلے اوہناں دا اہم کم نقل حرفی دے حوالے نال اے جہدے وچ اوہناں فارسی، عربی تے اُردو دے لفظاں نون رومن وچ لکھن دے اصول متھے نیں۔⁽¹¹⁾

ایس توں علاوہ کالجیاں تے سکولاں دیاں لائبریریاں دی حالت سدھارن واسطے وی فرخندہ لودھی نے بڑی جدوجہد کیتی اے۔ اوہ دسدیاں نیں کہ اوہناں اوس ویلے دے وزیراعظم جناب ذوالفقار علی بھٹو دی توجہ خاص طور تے ملک وچ لائبریریاں دی اہمیت ول دوائی۔ جس پاروں وزیراعظم بھٹو نے ملک وچ پنجاہ ہزار نویاں لائبریریاں قائم کرن دا حکم جاری کیتا۔⁽¹²⁾

فرخندہ لودھی نے لائبریرین دے ملازمتی ڈھانچے نون بہتر بنان واسطے وی دن رات کوششاں کیتیاں۔ ایہناں دیاں کوششاں پاروں ای لائبریرین نون بعد وچ چودھویں گریڈ توں ستارہواں گریڈ دے دتا گیا۔ سانوں انٹرویو دیندیاں اوہناں نون ایہہ گلا وی اے کہ ساڈے معاشرے وچ اک لائبریرین نون پروفیسراں دے برابر دا رتبہ نہیں دتا جاندا سکوں کلرک ای سمجھیا جاندا اے۔ کالجیاں وچ پرنسپل تے پروفیسراں دارویہ لائبریرین نال بڑا سخت تے بدتمیزی والا ہوندا اے۔ کالجیاں دے کسے وی فنکشن تے لائبریرین نون ہمیشہ اُستاداں دے نال بٹھان دی بجائے کلرکاں وچ بٹھایا جاندا اے۔ اوہناں نون ایس گل دا وی دکھ سی

کہ ساڈا معاشرہ کتاب توں دُور ہو گیا اے۔ خاص طور تے خالصتاً علمی ادبی کتاباں نوں تے بہت امی گھٹ پڑھیا جاندا اے۔ ایسوں تیکر کہ کالجاں وچ زیادہ تر پروفیسر حضرات وی ہمیش رومانوی ناولاں دا امی تقاضا کردے نیں۔ انج لائبریری وچ کتاباں پڑھن والے اک دو امی لوک رہ گئے نیں۔⁽¹³⁾ شاید ساڈی قوم دی اخلاقی پستی دی ایہ وجہ اے۔

فرخندہ لودھی چنگے تے سچے وچار رکھن والی خاتون سن اوہناں دی خواہش سی کہ پاکستان دا بچہ بچہ پڑھیا لکھیا ہووے۔ اوہ ادب (لٹریچر) دے پڑھن اُتے بہت زور دیندیاں۔ فرخندہ لودھی اک نگھی کہانی کار نیں تے ایس حوالے نال اپنی خاص پہچان رکھدیاں نیں۔

کہانی کاراں وچوں اوہناں نوں دلپ ٹوانہ تے منجیت ٹوانہ پسند سن۔ جد کہ شاعراں وچوں اجیت کور پسند سی۔ جتھوں تیکر شاعری دا تعلق اے اوہ کہندیاں نیں کہ میرے دادکے تے نانکیاں وچ شاعری دا رجحان سی۔ دادا نانا دوویں شاعری کردے سن تے دادا شکستہ رسم الخط وچ لکھدے سن۔ ایسے واسطے لکھن لکھان دا شوق وراثت وچ ملیا۔ شاید ایس لئی امی میں نکی عمرے امی کہانیاں لکھنیاں شروع کردتیاں۔ دادکے اردو بولدے سن تے ماں زیادہ تر پنجابی بولدی سی ایس واسطے پنجابی نال اک گہری وابستگی قائم ہو گئی۔⁽¹³⁾

فرخندہ لودھی نے دسیا کہ شادی توں پہلاں میں بہت کجھ لکھیا پر چھوایا نہیں۔ چھووان دا کم ویاہ توں بعد امی شروع کیتا۔ میرے خاوند صابر لودھی نے میری ایہہ خواہش پوری کیتی تے ہر قدم تے ساتھ دتا۔ اوہناں دسیا کہ میں 1984ء وچ پنجابی وچ لکھنا شروع کیتا۔ فرخندہ لودھی ہوراں دی اپنی کوئی اولاد نہیں پر اوہناں نے بچیاں واسطے بہت کجھ لکھیا اے تے ہمیش بچیاں دے روشن مستقبل دے خواب دیکھے۔ اوہناں دی اردو تے پنجابی شاعری دے حوالے نال حالے تیکر کوئی وی کتاب نہیں چھپی۔⁽¹⁴⁾

فرخندہ اپنیاں کہانیاں وچ انسان، انسانیت تے معاشرے دے مختلف مسئلیاں تے اجیہے پہلوواں نوں سامنے لیاؤن دا چارہ کیتا اے جیہڑے اک سوہنے تے سندر معاشرے دی تشکیل وچ نہ صرف رکاوٹ سکوں ایہدے وگاڑ دا سبب پئے بن دے نیں۔ اوہناں دا مشاہدہ بڑا گہرا تے بھرواں اے۔ اوہناں اپنیاں کہانیاں وچ حیاتی دے جیوندے جاگدے کردار اک مکمل

روپ وچ ساڈے سامنے لیاندے نیں۔ انج معاشرے وچ ہون والیاں ساریاں سیاسی، سماجی تے معاشی الجھناں تے خاص کر کے سوانیاں دے مسئلیاں نوں بھرپور انداز وچ سامنے لیاند اے۔ اک سوانی ہون دے ناطے اوہناں دیاں زیادہ تر کہانیاں دے موضوعات سوانیاں دے گرد ای گھمدے نیں تے ایہناں مسئلیاں اُتے اوہناں دی بڑی گہری نظر سی۔ ایہو وجہ اے کہ اوہناں بڑی کامیابی نال ایہناں دے کرداراں دی نفسیاتی تحلیل کیتی اے۔ اصغر ندیم سید اوہناں بارے اپنی رائے دا اظہار انج کردے نیں:

”پنجابی ثقافت اور رہتل کی حقیقتوں کو جس سچائی سے انہوں نے کہانی کے سپرد کیا ہے اس کی مثال ہندوستان میں امرتا پریتم ہیں اور ہم پاکستان کی امرتا پریتم فرخندہ لودھی کو کہہ سکتے ہیں۔“ (15)

فرخندہ لودھی نے اردو تے پنجابی دوواں زباناں وچ کہانی کاری دے حوالے نال کامیاب تجربے کیتے پر جتھوں تیکر ناول نگاری دا تعلق اے تے ایہہ تجربہ اوہناں پنجابی وچ ای کیتا۔ پنجابی وچ اوہناں دو ناول لکھے جیہناں وچوں اک ناول پنجرہ کسے وجوں چھاپے نہ چڑھ سکیا جدوں کہ دو جا ناول جنڈ دا انگیار باقاعدہ طور تے 2009ء وچ چھپ کے سامنے آیا۔ شاید ایس ناول دے نال ای اوہناں دی حیاتی دی کہانی وی مکمل ہوگئی۔ کیوں جے ایہہ اوہناں دی چھین والی آخری کتاب سی۔ ”جنڈ دا انگیار“ اک تاریخی ناول اے۔ ایہدے وچ اوہناں ونڈتوں پہلوں دے پنجاب دی سیاسی، سماجی، معاشی، معاشرتی تے اخلاقی قدراں دی اک مکمل تصویر ساڈے سامنے پیش کیتی اے۔ اوہناں ایس ناول وچ بار دی وسوں دے مختلف کچھ پڑھن والیاں دے سامنے لیاندے نیں۔ خاص طور تے انگریز دی ہندوستان وچ آمد توں بعد دی صورتحال اُتے تاریخی حوالے نال جھات پائی اے تے دسیا اے کہ انگریز نے پنجاب اُتے قبضہ کرن مگروں ایہتوں دی تہذیب تے ثقافت نوں بدلن لئی کیہڑے آہر کیتے۔ کیوں جے اوہناں ساہیوال دے ایس علاقے وچ اپنی حیاتی دے کئی سال گزارے نیں، جس پاروں اوہناں بار دے جانگی تے پیٹھ ووسیب نوں کولوں ویکھیا، ایس لئی اوہناں نال ہوئی ورتی نوں اپنی سوچ تے لفظاں نال اک نویں فکر تے زولتا دتی اے۔

فرخندہ لودھی اک ورسائل لکھاری سن۔ اوہناں جس صنف سخن اُتے وی قلم چکی بھاریں
 اوہ ناول ہوئے یا ڈرامہ، افسانہ ہووے یا شاعری، اپنے آپ نوں منوایا اے۔ اوہناں دی وفات
 اُتے پاکستان اخبار وچ ”فرخندہ آپا“ دے عنوان نال خالد ہمایوں ہوراں درست آکھیا سی:
 ”انہیں جدید تنقیدی تھیوریز کی روشنی میں نت نئے تجربے کرنے کا کوئی شوق
 نہ تھا وہ کھلی آنکھوں سے اپنے گرد و پیش کو دیکھتی اور موضوعات کا انتخاب
 کرتی تھیں۔“ (16)

غرض اوہناں دی سوچ تے فکر کسے خاص صنف سخن دی محتاج نہیں سی پر اک گل اوہناں
 دیاں لکھتاں توں کھل کے سامنے آؤندی اے کہ اوہناں زیادہ تھلویں طبقے دی نمائندگی کیتی اے
 تے اوہناں دے مسئلیاں نوں نکھیڑ کے ساڈے سامنے لیاندا اے۔ اوہناں دے ایس جہانوں ٹر
 جان نال جتھے پنجابی تے اردو ادب اک مہان لیکھک توں محروم ہو گیا او تھے پنجاب تے پنجاب
 واسی اک اجیہی ہستی توں وی محروم ہو گئے جیہڑی دیس پنجاب دی بھوری مٹی نال اپنی جند جان
 توں ودھ پیار کردی سی۔ ایس حوالے نال اوہناں دے انٹرویو دا اک اقتباس تہاڈے سامنے پیش
 کرنے آں:

”میں پنجابی آں، قلم پھڑن والیاں تے بہت ساریاں دے حق ہوندے نیں
 وڈا حق ماں بولی دا ہوندا اے۔ میں پنجاب وچ جمی پئی وڈی ہوئی تے اتھے
 ای ایس جوگ ہوئی کہ قلم ورگی نازک تے بھاری ذمہ داری چک سکاں۔
 میں پنجاب تے پنجابی توں وکھ نہیں۔“ (17)

جیویں اسیں پچھے ذکر کیتا اے کہ اوہناں کہانی توں وکھ شاعری وی کیتی اے۔ اوہناں دا
 کجھ کلام پنجابی رسالے تماہی ”پنجابی ادب“ وچ وی چھپیا۔ فرخندہ لودھی نے جیہڑیاں نظماں
 لکھیاں اوہناں وچوں ”شوق تے پیار“، ”دوسہیلیاں“ خاص طور تے قابل ذکر نیں۔ نظماں وچ
 شگفتگی، نگھے جذبے تے مختلف چیزاں نوں دیکھن دا خاص انداز قاری دی توجہ دا پہلا مرکز بن دا
 اے۔ کجھ نظماں وچ بال ادب والا رنگ وی موجود اے۔ جیویں اوہناں دی نظم ”شوق تے پیار“
 دا اک شعر ویکھو:

ٹیپو کدھروں پھڑ کے آندا اُتتا ڈب کھڑبا
 کسے وی جی پسند نہ کیتا جھڑکاں دیوے ابا (18)

اوہناں دی شاعری دی زبان سادہ سادہ پدھری تے عوامی اے جدکہ انداز بیانیہ اے۔
 جس نظم نوں شروع کرن اوہنوں کلاسیکی شاعری وانگوں توڑ پچاندیاں نیں تے اک خاص موڑ تے
 لے جا کے اوہدا نتیجہ وی قاری دے سامنے پیش کردیاں نیں۔

غزل دے حوالے نال ویکھیا جاوے تے فرخندہ لودھی نے پنجابی غزل دی روایت نوں
 سامنے رکھ کے غزل لکھی اے تے اوہو انداز اپنایا اے جیہڑا نویں پنجابی غزل وچ عام ویکھیا جا
 سکدا اے۔ انج آسیں آکھ سکے آں کہ نثر وانگوں شاعری وچ فرخندہ دا انداز نو بیکلا اے۔ اوہ زبان
 کلاسیک ورتدیاں نیں پرگلاں اج دے ویلے دیاں کردیاں نیں۔ ایہدے نال اوہ اک انقلابی
 سوچ وی رکھدیاں سن۔ وگئی لئی اوہناں دی اک غزل ویکھو:

ایس حال اندر کئی حال ہو گئے
 سگوں کئی جواب سوال ہو گئے
 بھلا دل دی کس نے گولبی سی
 رہے نسدے فیر نڈھال ہو گئے
 تیتوں چیتا اے نویں گل ورگا
 جد چیتا نویں خیال ہو گئے
 فیر آ ماہی گل لگ میرے
 کیوں درشن خواب خیال ہو گئے
 کیوں تاگھ اڈیک نہ مکدی اے
 چن چڑھ کے کئی زوال ہو گئے
 کتھے؟ کد؟ چروکنا لبھدے آں
 لبھ لبھ کے حالوں بے حال ہو گئے

تینوں بھالدے بھالدے انج جاپے
 جیویں اپنے نال وصال ہو گئے
 کیہ حال احوال کیہ ہوشمندی
 اوہ ہسیا اسیں نہال ہو گئے (19)

پنجابی زبان و ادب دی ایہہ مختلف پرتاں رکھن والی لیکھک جو ساری حیاتی اپنی قلم راہیں
 بھوری مٹی دا قرض چکاندیاں رہیاں، اپنی حیاتی دے آخری ورھے اوہناں اُتے فالج دا حملہ ہو یا
 تے 5- مئی 2010ء نوں کئی دیہاڑے جناح ہسپتال لاہور وچ داخل رہن توں بعد چلانا کر
 گئیاں۔

حوالے

- 1- گل بات: فرخندہ لودھی، 29 دسمبر 2006ء
- 2- ایضاً۔ جدوں کہ امین خیال نے ”ناراں طلّے دیاں تاراں“، ص 274 تے ”خواتین کی ڈائریکٹری“، ص 193 وچ جمن دی جگہ ساہوال دسی اے پر بقول فرخندہ لودھی دے اوہ ہوشیار پور (مشرقی پنجاب بھارت) جے نہیں۔
- 3- گل بات: فرخندہ لودھی، 29 دسمبر، 2006ء
- 4- ایضاً
- 5- ایضاً
- 6- ایضاً
- 7- ایضاً
- 8- ایضاً
- 9- فرخندہ لودھی دے کوائف مطابق

- 10 گل بات: فرخندہ لودھی، 29 دسمبر 2006ء
- 11 ایضاً
- 12 ایضاً
- 13 ایضاً
- 14 ایضاً
- 15 عمارہ جمیل: فرخندہ لودھی دیاں کہانیاں دا ویروا؛ (مقالہ ایم-اے 2007ء) مملوکہ پنجابی
سیمینار لائبریری شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی، ص 95
- 16 روزنامہ پاکستان 7 مئی 2010ء
- 17 سمعیہ کنول: جنڈ دا انگلیار..... فرخندہ لودھی تجزیاتی مطالعہ؛ (مقالہ ایم-اے سیشن 2011ء)
مملوکہ پنجابی سیمینار لائبریری شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی
- 18 فرخندہ لودھی دا ہتھ لکھتی نمونہ (مملوکہ راقمہ)
- 19 ایضاً

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:67, July.-Dece. 2011, pp 67-92

کھوج
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔ دسمبر 2011ء، مسلسل شماره 67

صبر قادری دیاں نعتاں وچ حدیث رسولؐ دے حوالے

☆ ڈاکٹر محمد سرفراز خالد

Abstract

Naatiya poetry is about the praise of the Holy Prophet (PBUH). Poets have derived the contents of such poetry from the Holy Qur'an and Hadith. Muhammad Saddique Saber Qadri is a Punjabi poet who has composed beautiful verses in the eulogy of the Holy Prophet (PBUH). In this article it has been highlighted that the contents of his many verses were derived from hadith literature. It manifests that poet possessed the deep knowledge of hadith.

سوہنے رب نے اپنے محبوب نوں سب توں سوہنا بنایا تے اوہناں دا ناں محمد (جیہدی سب توں ودھ تعریف کیتی جاوے) رکھیا۔ سارے جہاناں دا رب نہ صرف خود اپنے فرشتیاں سمیت اپنے محبوب تے درود پڑھدا اے بلکہ مومنناں نوں وی درود پڑھن دا حکم دیندا اے۔ آپ ﷺ دے اعلان نبوت توں پہلاں وی آپ ﷺ دے دادا عبدالمطلب، چاچا ابوطالب تے ماں بی بی آمنہ رضی اللہ عنہا ہوراں دے آپ ﷺ دی شان وچ آکھے ہوئے شعر کتاباں وچ محفوظ نیں۔ قرآن مجید نازل ہون نال آپ دی شان ڈاہدی نکھر کے سامنے آئی تے

☆ اسٹنٹ پروفیسر، عربی و علوم اسلامیہ، جی۔ سی یونیورسٹی، لاہور

صحابہ کرامؓ وچ نعت کہن دا شوق ودھیا۔ بہت سارے صحابہ کرامؓ نے نبی کریم ﷺ دی مدح سرائی کیتی اے پر جو شان حسان بن ثابتؓ دے حصے آئی شاید ای کسے ہووے دے حصے آئی ہووے۔ اللہ دے رسول ﷺ اوہناں نوں چادر وچھا کے منبر پاک تے بٹھاندے تے نالے دعا کردے کہ سوہنیا ربا جبرئیل علیہ السلام دے ذریعے ایہناں دی مدد فرما۔ علامہ بوصیری قصیدہ بردہ شریف وچ نبی پاک دی شان انج بیان کردے نیں:

فـمـبـالـغـالـمـفـوانـمـلـنـیـوـوـخـشـاـلـلـیـقـالـلـہـکـلـم

(نبی پاک بارے ساڈے علم دی انتہا ایہتوں تیکر اے کہ اوہ بشر نیں، پر

حقیقت ایہہ اے کہ اوہ اللہ دی ساری مخلوق وچوں اعلیٰ نیں)

ہر زمانے تے ہر زبان وچ نبی پاک ﷺ دیاں نعتاں لکھیاں گئیاں نیں پنجابی زبان

وچ نعت لکھن والے شاعراں دی فہرست وی ڈاڈھی ملی اے:

”پنجابی اک ایسی زبان اے جیہدے وچ بندہ اپنی گل دو جیاں زباناں دی

نسبت بوہتی چنگی طرح سمجھاسکدا اے۔ جتھوں تیکر پنجابی شاعری دا تعلق اے استھ

آکے میدان ہووے کھلا ہو جاندا اے۔ پر جدوں پنجابی شاعری حضور نبی کریم

حضرت محمد مصطفیٰ ﷺ واسطے کیتی جاوے تے بہت ساریاں چیزاں دا دھیان رکھنا

پیندا اے۔ کتے کوئی ایسا لفظ نہ لکھیا جاوے کہ بے ادبی ہو جاوے یا بعد وچ ایہدی

پچھ پر تیت ہووے۔ اک شاعر نے آکھیا اے کہ نعت لکھنا انج اے جیویں تلواری

تیز دھار اُتے چلنا۔ جتھے ماڑی جہی وی بے دھیانی ہوئی تے بندہ ختم“ (2)

حفیظ تائب ہووے ایس گل نوں شعر داروپ ایس طرح دیندے نیں:

”اوہنوں رب دے نال ملائیے تے ایمانوں خارج ہو جائیے

اوہنوں وکھرا رب توں جائیے تے مقبول عبادت نہیں ہوندی“ (3)

نعت لکھن واسطے سوہنے نبی ﷺ نال عشق پہلی شرط اے تے ایہہ عشق وی رب دی

دین اے جیہنوں چاہوے دیوے:

”اللہ کریم جدوں آدمی تے مہربان ہوندا اے تے اوس نوں اپنے سوہنے

محبوب ﷺ دی محبت عطا کر دیندا اے۔ ایہہ محبت جد محبوب ﷺ قبول

فرماندا اے تے شعر دا روپ دھار لیدی اے تے اوہ روپ نعت بن کے
لوکاں دے سامنے آؤندا اے۔ نعت بارے کجھ کہنا ایس واسطے وی مشکل
اے جے ایہہ اوس نبی دی شان بیان کردی اے:

جس شان توں شانناں سب بنیاں⁽⁴⁾

محمد صدیق صبر قادری ہوراں دا شمار وی اوہناں خوش قسمت شاعراں وچ ہوندا اے
جیہناں نوں ایہہ محبت دی دولت لہی تے ایہناں نے سوہنیاں تے من موہنیاں نعتاں لکھیاں۔
اک نعت گو شاعر نوں نعت لکھن لکیاں کس طرح دا علم ہونا چاہیدا اے اوہدے بارے ڈاکٹر سید
اختر جعفری لکھدے نیں:

”نعت لکھن واسطے نعت گو دا عرب دی تاریخ، عرباں دیاں عاداتاں، اسلام
دی تاریخ، سیرت النبی ﷺ، صحابہ کرامؓ، خلفائے راشدینؓ بارے چنگی
جانکاری ہونی چاہیدی اے۔ ایس توں اڈ قرآن مجید فرقان حمید، احادیث
نبوی ﷺ فقہ تے تفسیر اُتے عبور ہونا ات ضروری اے۔ تاں جا کے اوہ
خوبصورت تے معنی خیز نعت لکھ سکدا اے۔“⁽⁵⁾

رب دے رسول ﷺ دنیا چ ستر پردیاں وچ آئے کسے وی ایہناں نوں اصل روپ چ
نہیں دیکھیا۔ حضرت عمرؓ تے حضرت علیؓ اک دفعہ حضرت اویس قرنیؓ نال ملن اوہناں دے وطن
گئے۔ حضرت اویس قرنیؓ اوہناں کولوں پچھدے نیں تئیں کدی سوہنے ﷺ دا دیدار کیتا اے۔
دوہاں نے ہاں چ جواب دتا تے ہس کے کہن لگے: ”لم تر یا من رسول اللہ الا ظلمہ“⁽⁶⁾
(تئیں تے اللہ دے رسول دا صرف سایہ ای دیکھیا اے)۔ کیوں جے سوہنے نبی ﷺ دے اصل
روپ نوں پچھانا کسے بشر دے وس وچ نہیں، ایسے لئی حضرت ابوبکرؓ نال گل بات کردیاں رب
دے نبی ﷺ نے آپ فرمایا اے: ”والذی بعثنی بالحق! لم یصلمنی حقیقة غیر ربی“⁽⁷⁾
(اودھی قسم جینے مینوں حق نال گھلایا اے! میری حقیقت نوں میرے رب توں اڈ کوئی نہیں جان دا۔
ایس گل نوں صبر قادری ہوراں ایس طرح نظمیا اے:

ناری نوری تے خاکی وچ جُرت کتھے وصف پاک نبی دے گئے کوئی
صبر اس طرح اے آپ دی صفت لکھنی تیلے نال سمندر جیویں منے کوئی⁽⁸⁾

حضور ﷺ دے پیارے صحابی ابو ہریرہؓ حُسن تے جمال دے جلوے دیکھ کے حیران ہوندے تے اودھی تعریف انج کر دے نیں:

”ما رایت احسن من رسول اللہ ﷺ كان الشمس تجري في وجهه“ (8)

(اللہ دے رسول ﷺ توں ودھ میں کوئی سوہنا نہیں دیکھیا انج لگدا اے

اودھناں دے چہرے وچ سورج ٹردا پیا اے)۔

حضرت علیؓ سوہنے داروپ دیکھ کے آکھدے نیں:

”كان في وجه رسول الله ﷺ تدوير“ (10)

(اللہ دے رسول داکھڑا چن وانگوں گول اے)۔

حضرت حسانؓ نے ایہہ شعر کہہ کے تے گل ای مکا دتی:

واحدسن منك لم تر قبا طهليل مني لم تال النساء

خ ا ت م ب ك ا ن ك ا د ل ع ا ر ا ب ك م ا ت ش ا ا (11)

(تہاتھوں ودھ کے سوہنا میری اکھ نے دیکھیا نہیں، تے تہاتھوں سوہنا کسے

ماں نے جمیا نہیں۔ تئیں سب عیاں توں پاک پیدا ہوئے۔ انج لگدا جیویں

تئیں آپ چاہیا اوسے طرح پیدا ہوئے)۔

صبر قادری ہوری ایسے حقیقت نوں کجھ ایس طرح بیان کر دے نیں:

میں سمجھیا نہیں میں جاتا نہیں، تینوں دیکھ کے صبر پچھاتا نہیں

توں سوہنا ایں سب سونیاں توں میری دیکھن والی اکھ وی نہیں (12)

ایس دے باوجود کہ آپؐ رب دے سب توں محبوب تے چُنے ہوئے رسول سن پر

کائنات دے رب دی دنے راتیں عبادت کر دے، نماز وچ اپنی دیر کھلوندے کہ پیر سچ جان دے۔

بی بی عائشہ صدیقہ عرض کیتی رب نے تہانوں اپنے سب بندیاں چوں چُن لیا اے تے فیر تئیں

اپنے آپ نوں اپنی مشقت وچ کیوں پاؤندے او۔ نبی کریم ﷺ نے جواب دتا:

”افلا اکون عبدا شكورا“ (13)

(تے میں اودھا شکر گزار بندہ نہ بناں)۔

صبر قادری نبی پاک ﷺ دے ایس وصف دا ذکر انج کر دے نیں:

کون وچ عبادت دے کھڑا ہو یا نبی پاکؐ وانگوں رات دے کوئی
 چھنے نبیؐ جو خلق نال تاج جگ دے ہو نال تلوار دے چھنے کوئی⁽¹⁴⁾
 سیرت دیاں کتاباں محبوبِ ربانیؐ دے خلق دے واقعات نال بھریاں پیاں نیں۔
 کدھرے کوڑا سٹن والی مائی دا ذکر تے کدھرے لوکاں دے بھار ڈھون والا قصہ تے کدھرے
 قرآن دی تلاوت دے اثر والے واقعات، جیہناں توں متاثر ہو کے لوک ایمان لے آؤندے سن۔
 صبرِ قادری ہو ریں وی حضرت عمرؓ دے ایمان لیاون والے مشہور واقعے ول اشارہ کردے نیں جدوں
 ادھ بڑے غصے نال آئے تے نبی کریمؐ دے خلق نوں ویکھ کے ایمان لے آئے سن: (15)

نور و نور ہو یا آیا نور جس دم ظلمت مٹی تے ٹھٹھا شیطان آپے
 صبرِ خلق حضورؐ دا ویکھ کے تے عمر جیہے ہو گئے مسلمان آپے⁽¹⁶⁾
 حضورؐ دی والدہ بی بی آمنہؓ اپنے من موہنے دی ولادت بارے دسدیاں نیں:
 لما فصل منیٰ خرج مصه نور اضاء له ما بین المشرق الى المغرب⁽¹⁷⁾
 (جدوں نبی پاکؐ دا ظہور ہو یا تے میرے چوں اجیہا نور نکلیا جیویں
 ادھ بڑے نال جو کجھ مشرق توں لے کے مغرب تیکر سی سب روشن ہو گیا)
 نبی کریمؐ دی ولادت دادن جس نوں عید میلاد النبیؐ کہیا جاندا اے، دو جیاں
 دوہاں عیدیاں، عید الفطر تے عید الاضحیٰ توں ودھ شان رکھدا اے:

ان افضل الليالي ليلة مولده ثم ليلة القدر ، ثم ليلة الاسراء والمصراع ثم
 ليلة عرفة ثم ليلة الجمعة ثم ليلة النصف من شعبان، ثم ليلة العيد⁽¹⁸⁾
 (بے شک راتاں وچوں افضل رات، میلاد دی رات اے تے فیر شب قدر
 تے فیر شب اسراء تے معراج دی رات، فیر عرفہ دی رات، فیر جمعے دی رات
 تے فیر شعبان دی پندرویں رات (شب برات) تے فیر عید دی رات)
 صبرِ قادری عید میلاد النبیؐ دی شان انج بیان کردے نیں:

اج جشن ہے عید میلاد النبیؐ، ہر تھاں خوشیاں دا ڈیرا اے
 عید الفطر تے عید الاضحیٰ نالوں، اس عید دا شان اُچیرا اے⁽¹⁹⁾
 نبی پاکؐ دی ولادت توں پہلاں عرب والے تے قریش بھکھ ننگ دا شکار سن۔

نبی پاک ﷺ دی ولادت نال اوہناں دی تقدیر ای بدل گئی تے ہر پاسے بہاراں آ گئیاں:

فاخضرت الارض وحملت الاشجار و اتاهم الرغد من كل جانب في
تلك السنة - (20)

(تے اوس سال زمین سرسبز ہو گئی، درخت پھلاں تے پھلاں نال لد گئے

تے ہر پاسیوں رج کھان تے خوشحالی دیاں خبراں آؤن لگ پیاں)

ربیع الاول دا چن ویکھدیاں ای ہمیشہ توں ساری دنیا وچ خوشیاں منائیاں جان دیاں نیں:

لازال اهل الحرمين الشريفين والمصر واليمن والشام وسائر بلاد
الحرب من المشرق والمغرب ويحتفلون بمجلس مولد النبي ويفرحون
بقدوم هلال شهر ربيع الاول ويهتمون اهتماماً بليغاً على السماع

والقراة المولد النبي وبينالون بذلك اجرا جزيلا وفوزا عظيما (21)

(ہمیشہ توں حرمین شریفین (مکہ مکرمہ تے مدینہ منورہ) والے تے نالے مصر،

یمن، شام تے مشرق توں لے کے مغرب تک عرب دے سارے شہراں

وچ میلاد النبی ﷺ دیاں محفلاں منعقد کردے سن۔ اوہ ربیع الاول دا چن

ویکھدے تے اوہناں دی خوشی دی انتہا نہ رہندی اتے اوہ ذکر میلاد پڑھن

تے سنن دا اچھا سر بندھ کردے تے ایہدے نال حدوں ودھ اجر تے

ڈاڈی کامیابی حاصل کردے نیں)

صبر قادری دریاں کوزے وچ بند کردیاں ہو یاں انج بیان کردے نیں:

آجان دیاں رحمتاں گھٹاں بن کے ربیع الاول دا جدوں مہینہ آؤندا اے

آؤندا خالی نہیں در حبیب اتوں جہنوں منکن دا یار وقرینہ آؤندا اے (22)

نبی کریم ﷺ دی آمد دی خوشی وچ عشق دی انتہا کردیاں اپنی جان واردے نیں:

تسین آئے تے آئیاں بہاراں یار رسول اللہ

تساں توں جان سوواری میں واراں یار رسول اللہ (23)

جدوں وی کوئی میلاد النبی ﷺ دی خوشی کردا اے اوہ دو جہاناں دی خوشی پاؤندا اے۔

علامہ ابن جوزیؒ امت محمدی نوں ایس عمل کرن تے دنیا تے آخرت دی کامیابی دی بشارت

دیندے میں:

فيا بشرى لكم امة محمد لقد نلتم خيرا كثيرا في الدنيا وفي الآخرة
فيا سمى من يسمي لأحمد مولدا فيلقى العناء والسر والخير والفخر
ويدخل الجنات عدن بتيجان تر تحتها خلع خضرا -⁽²⁴⁾

(اے امت محمدی! تینوں بشارت ہووے توں دنیا تے آخرت دی ڈاہڈی خیر
پالئی۔ جیہڑا وی احمد مجتبیٰ علیہ دے میلادئی کوئی وی عمل کردا اے نصیباں والا
اے تے اوہ خوشی، عزت، بھلائی تے فخر حاصل کرے گا۔ تے اوہ جنت دے
باغاں وچ موتیاں جڑیا تاج تے سبز لباس پہنے ہوئے داخل ہووے گا)

صبر قادری ایہہ مفہوم اپنے شعر وچ ایس طرح بیان کردے نیں:

ولادت پاک حضورؐ دی خوشی اندر مومن جو بھی محفل میلاد کردا اے
میرے آقا تشریف لیاوندے نیں الفت نال مُحب جد یاد کردا اے
جہڑے گھر وچ محفل میلاد ہوندی مولا دکھاں توں ایہوں آزاد کردا اے
اودھی عظمت دی حد نہیں کوئی یار و پڑھ کے نعتاں جو دلاں نوں شاد کردا اے⁽²⁵⁾

اک دو جی تھان تے محفل میلاد دی عظمت انج دسدے نیں:

کملی والے دی ہووے تعریف جتھے اوس محفل نوں محفل مولود سمجھو

نبی پاکؐ دے پیار تے کرم سیتی ساری محفل دا زندہ وجود سمجھو⁽²⁶⁾

سارے جہاناں دے رب نے اپنے محبوب دی شان دنیا نوں دکھان لئی اوہناں نوں کئی
معجزے وی عطا کیئے۔ جیہناں وچ انگلی دے اشارے نال چن دو ٹوٹے کرنا وی شامل اے۔
صبر قادری ایس واقعے نوں شعر وچ انج بیان کردے نیں:

میرے آقا دی انگلی دا حکم من کے چن فلک دا ہو یا سی چاک وچوں

سوئے نور دے پھٹدے صبر ویکھے کملی والے دے قدماں دی خاک وچوں⁽²⁷⁾

شعر دے دو بے مصرعے وچ انج لگدا اے، صبر قادری ہوری اوس واقعے ول اشارہ
کردے نیں جدوں نبی کریم علیہ اپنے چاچا ابوطالب نال سفر کردیاں عرفہ توں تن میل دور ذی الحجاز
دے مقام تے سن۔ اوہناں دے چاچے نوں ڈاہڈی پیاس لگی تے اپنے بھتیجے نوں آکھدے نیں:

عطشت و ليس عندى ماء، فنزل النبی و ضرب بقدمه الارض فخرج
الماء فقال: اشرب۔⁽²⁸⁾

(مینوں پیاس لگی اے تے ایس ویلے میرے کول پانی نہیں۔ نبی کریم ﷺ
اپنی سواری توں تھلے اترے تے اپنا پیر مبارک زمین تے ماریا تے زمین
چوں پانی نکلن لگ پیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: چا چا پی لو)
اک دو جی تھان تے صبر قادری چن دے دو ٹوٹے کرن دی تعریف انج کردے نیں:
سوہنے پاک محمد پیارے چن توڑیا نال اشارے
جی پاکے موڈھے کالی کملی⁽²⁹⁾

اک واری رحمت دو عالم ﷺ خیر وچ ”صہبا“ دے مقام تے ٹھہرے ہوئے سن تے
اوہناں نے حضرت علیؓ نوں کسے کم گھلیا۔ اوہناں توں پچھوں رحمت دو عالم ﷺ تے اوہناں دے
صحابہ کرامؓ نے عصر دی نماز پڑھ لئی۔ حضرت علیؓ جدوں پچھانہہ پرتے تے نبی کریم ﷺ اوہناں
دی گود وچ سر رکھ کے ارام کر رہے سن کہ وحی دا نزول شروع ہو گیا۔ سورج غروب ہو گیا تے
حضرت علیؓ دی عصر دی نماز رہ گئی تے اوہناں دیاں اکھاں ہنجاواں نال ڈب گئیاں۔ نبی کریم ﷺ
نے پچھیا: علیؓ توں عصر دی نماز پڑھ لئی۔ اوہناں جواب دتا: نہیں۔ نبی کریم ﷺ نے دعا کیلتی:

اللهم انه كان في طاعتك وطاعة رسولك فاراد عليه الشمس⁽³⁰⁾

(اے میرے اللہ، بے شک ایہہ (علیؓ) تیری تے تیرے رسول ﷺ دی
اطاعت وچ مشغول سی، ایس کر کے توں ایہدے لئی سورج نوں پرتا دے)
سب نے ویکھیا کیوں سورج پرتیا تے کجھ ویلے لئی ٹھہر یا رہیا تے فیہ حضرت علیؓ نے
اپنی عصر دی نماز صحیح وقت تے پڑھ لئی۔ صبر قادری ایس گل نوں ایس طرح دسدے نیں:

دُبا سورج سی پرتایا جدوں حکم نبی فرمایا

جی پاکے موڈھے کالی کملی⁽³¹⁾

سیرت دیاں کتاباں وچ کئے ای واقعات ملدے نیں کہ نبی پاک ﷺ نے اپنے وضو
دے بچے ہوئے پانی، اپنیاں انگلیاں بلکہ اپنے لعاب دہن سکے تے کوڑے گھو ہواں وچ پائے
تے اوہ نہ صرف پانی نال بھر گئے بلکہ مٹھے وی ہو گئے۔ اک واقعہ ایس طرح اے:

وكان رسول الله ﷺ يشرب من بئر رومه بالصنيق وبعق فيهما فضتبت⁽³²⁾

(رسول اللہ ﷺ عقیق دے مقام تے رومہ دے کھوہ توں پانی پیندے سن
آپ ﷺ نے اوہدے وچ اپنا لعاب دہن پایا تے ایہہ (کوڑا) کھوہ ڈاہڈا
مٹھا ہو گیا)

صبر قادری ایہدی تعریف انج کردے نیں:

مٹھا کیتا کھارے کھوہ نوں تے گلزار بنایا جوہ نوں

جی پاکے موڈھے کالی کملی⁽³³⁾

حضور نبی کریم ﷺ دی ذات دے دم قدم نال دنیا تے برکتاں تے رحمتاں دا ظہور
پچپن توں ای ہو رہیا سی۔ سیرت دیاں کتاباں وچ حلیمہ سعدیہؓ دی زبانی بہت سارے واقعات
ملمدے نیں جیہناں وچ اوہناں دی کمزور ڈاچی دا تیز ٹرنا۔ قبیلے دے سارے گھراں وچ کستوری
دی خوشبو آؤنا، بکریاں دا دودھ ودھ جانا، لوکاں دے دل وچ اوہناں دی محبت تے احترام اینا کہ:

ان احدهم كان اذا نزل به اذى في جسده اذكفه فيضهما على موضع
الاذى فبيرا بائن الله تعالى سريعا⁽³⁴⁾۔

(کسے نوں پنڈے وچ کوئی تکلیف ہوندی تے اوہ نبی پاک ﷺ دا ہتھ پھڑ

کے دکھدی تھاں تے پھیردا تے اللہ دے حکم نال فوراً شفا ہو جاندی)

صبر قادری ایہہ گلاں سن کے حلیمہؓ دی قسمت تے ناز کردے نیں:

حلیمہؓ جدوں گود لیا والی دو جہان دا

کہندی سی خزانہ ملیا صبر بڑی شان دا

آگیاں برکتاں سرکار تیرے آون تے⁽³⁵⁾

نبی پاک ﷺ نے بی بی حلیمہؓ دیاں بکریاں وی چرائیاں تے قحط سالی دے باوجود اوہ
رجدیاں سن تے اوہناں دی نہ صرف صحت چنگی ہو گئی بلکہ اوہناں دا دودھ وی ودھ گیا۔ اک دن
بی بی حلیمہؓ دے شوہر حارث نے ویکھیا اک بکری ریوڑ چوں نکل کے نبی پاک ﷺ دے قدماں
وچ سر رکھ دیندی اے تے کجھ ویلے لئی ادب نال کھڑی رہی۔ حارث اپنی بیوی نوں آکھدے نیں:

والله يا حلیمه ! لقد اذت نسمة مبارکة⁽³⁶⁾۔

(اللہ دی قسمے! حلیمہ توں تے بڑی برکت والی روح لہئی اے)

صبر ایہہ نقشہ کشی انج کردے نیں:

واہ واہ شان حلیمہ دیاں بکریاں دی کملی والے نے جنہاں نوں چاریا اے
سرور انبیاء دے رہ کے زیر سایہ وقت ادب نال جنہاں گزاریا اے (37)
رب نے اپنے محبوب نوں دنیا وچ گھلیا تے اپنے تمام خزانیاں دیاں چابیاں وی دے
دیتیاں، اوہ جنہوں چاہوں جو مرضی دے دین۔ حضور نبی کریم ﷺ نے فرمایا:

انصا اعطیت مغانیہ خزان الارض (38)

(بے شک مینوں زمین دے خزانیاں دیاں چابیاں عطا کیتیاں گئیاں نیں)
صبر قادری ایس امید تے ای نبی پاک ﷺ دی تعریف کردیاں اپنے دل نوں
سمجھاؤندے نیں:

کملی پوش دا ذکر توں جدوں کرنا اے ہنجو پیار وچ جاندے نیں ڈلھ تیرے
کیوں نہ مشکلاں تیریاں حل ہوں مدگار نیں مولائے گل تیرے (39)
نبی پاک ﷺ نوں جس کسے نے ایمان دی حالت وچ اپنی اکھاں نال ویکھیا اے،
اوس دی شان مگروں آؤن والیاں توں ودھ اے بھادیں اوہناں نے ساری عمر عبادت وچ گزاری
ہوے۔ نبی پاک ﷺ دے سگی ساتھیاں دی شان وچ رب آیتاں نازل کیتیاں نیں۔ نبی پاک ﷺ
وی صحابہ کرام دی شان وچ فرماوندے نیں:

اصحابی کالنجوم فباہم اقتتیتم اہنتیتم۔ (40)

(میرے صحابی تاریاں وانگوں نیں جیہدی وی پیروی کرو گے ہدایت پا جاؤ گے)

صبر قادری نبی کریم ﷺ نال صحابہ کرام دی نسبت دی شان دسدے نیں:

میرے آقا حضور پر نور دا جو خادم دوستو ادب دے نال بن دائے
نبی پاک دے قدماں دے نال لگ کے ہوندا کچ بھادیں سچا لال بن دائے
کملی والے دے پیار دا کیا کہنا جو عاشق بن دائے کمال بن دائے
ابوبکرؓ تے عمرؓ عثمان غنیؓ تے علیؓ جیہا لچپال بن دائے (41)
نبی محترم ﷺ خود محفل نعت منعقد کرواندے سن تے صحابہ کرامؓ کولوں اپنی مدح وچ

لکھے ہوئے شعر سن دے سن۔ ایس سلسلے وچ حضرت حسان بن ثابتؓ داناں سب توں نمایاں اے:

كان رسول الله ﷺ موضع لحسان منبراً في المسجد يقوم عليه قائماً

يفاض عن رسول الله ﷺ اوبنا فح عن رسول الله ﷺ - (42)

(اللہ دے رسول علیہ السلام حسانؓ لئی مسجد نبوی وچ منبر رکھواندے تے اوہ

اودھے تے کھڑے ہو کے رسول اللہ علیہ السلام دے متعلق فخریہ شعر پڑھدے یا

رسول اللہ علیہ السلام دا دفاع کردے)

بجوت مبرار کلمی ابن الرائد نیشی متا الوفاء

فمن یهجور رسولاً لم یکن من صرور سوا

فان ابی ووالا فهو موضع من موضعکم وفاء (43)

صبر قادری نبی پاک علیہ السلام دے مدح خواں حسانؓ دی شان انج بیان کردے نیں:

اودھی شان دا نہیں جواب کوئی جو حسانؓ رسول دا بن جاندا اے

صبر جیہدے تے رب دا کرم ہووے مدح خوان رسول دا بن جاندا اے (44)

اپنے گھر والیاں اتے پختن پاک وچوں حضرت حسینؓ نال نبی پاک علیہ السلام نوں ڈاڈھا

گوڑھا پیارسی تے اوہناں نوں اپنی جان آکھدے سن۔ بڑی مشہور حدیث اے: حسینؓ من

وانا من الحسین (45) (حسین میرے وچوں اے تے میں حسین وچوں آں)

صبر قادری وی ایس حدیث نوں بیان کردے نیں:

الحسین بن علیؓ وانیث بیان محمدؐ اہل آلہ من الحسین

میرے وچوں حسینؓ تے میں حسینؓ وچوں حق سچ فرمان محمدؐ دا اے (46)

حضور نبی کریم علیہ السلام کدی سجدے وچ ہوندے تے حسینؓ اوہناں دیاں مونڈھیاں تے

سوار ہو جاندا۔ نبی کریم علیہ السلام حسینؓ دی دلجوئی واسطے سجدے نوں طویل کر دیندے پر حسینؓ نوں

اپنے مونڈھیاں یاں گردن توں تھلے نہ لاہندے۔ کئی واری اپنے مونڈھیاں تے چک کے حسینؓ

نوں سیروی کراندے۔ اک دن نبی کریم علیہ السلام حسینؓ نوں مونڈھیاں تے چک کے سیر کرارہے سن

تے کسے صحابی عرض کیتی ”نعم الراضی کیٹی سوتی اے۔“ نبی کریم علیہ السلام نے جواب

دتا، ”نعم الراضی (تسواری کڈھا کھتا اے)۔“ صبر قادری ایس حدیث دی ترجمانی

کردیاں آکھدے نیں:

میں مرکب تے حسینؑ سوار میرا   میں ختم نبوت تے گلینہ حسین (48)
 نبی کریم ﷺ دا اپنے دوہترے نال اینا پیارسی کہ حسینؑ نال پیار کرن والیاں لئی دعا کردے:
 احب الله من احب حسينا۔⁽⁴⁹⁾

(اللہ توں اوہدے نال پیار کریں جیہڑا حسین نال پیار کرے)

صبر قادری ایس حدیث نوں انج بیان کردے نیں:

میرا جسم حسینؑ دا جسم نوری، تے حسین قرآن محمد دا اے
 اوہو میرا اے جو حسینؑ دا اے، ایہہ بھی سنیا فرمان محمد دا اے⁽⁵⁰⁾

حضرت بلالؓ اسلام قبول کرن توں پہلاں امیہ بن خلف دے غلام سن۔ جدوں بلالؓ
 مسلمان بن کے نبی کریم ﷺ دی غلامی اختیار کیتی تے امیہ نے اوہناں تے ڈاڈا ظلم کیتا تے
 حضرت ابوبکرؓ نے اک غلام دے بدلے بچ بلالؓ نوں آزادی دلا دتی تے لیا کے نبی کریم ﷺ دی
 خدمت وچ پیش کیتا۔⁽⁵¹⁾ صبر قادری عاشق رسول حضرت بلالؓ دا محبت بھریا بیان سناوندے نیں:

عاشق نبیؐ دا بلال آکھے   کاہدے لئی لکا کے پیار رکھاں
 آقا تُّساں تے ہون درود لکھاں⁽⁵²⁾

حضور نبی کریم ﷺ نے حضرت بلالؓ نوں بڑی محبت تے شفقت نال رکھیا۔ بارگاہ نبوی
 وچ بلالؓ مؤذن بن کے رہے۔ فتح مکہ دے موقعے تے نبی پاک ﷺ نے حکم دتا: بلالؓ خانہ کعبہ
 دی چھت تے چڑھ کے اذان دے۔ صبر قادری حضرت بلالؓ دی شان بیان کردے نیں:

جدوں بلالؓ نے عشق نبیؐ وچ اُچیاں شاناں پائیاں
 حوراں اُس تھیں چکھن کارن جنت وچوں آئیاں⁽⁵³⁾

حضرت بلالؓ دا وطن حبشہ سی تے رنگ مؤرخاں مطابق کالا سی پر نبی پاک ﷺ نال
 نسبت دی وجہ نال اوہ شان ملی کہ حور و غلماں اوس تے رشک کردے نیں۔ صبر قادری وی حضرت
 بلالؓ دا واسطہ دے کے عرض کردے نیں:

چیویں حبشیاں کالیاں کوچھیاں نوں سینے لا کیتا ای نور و نور ساقی
 اوویں صبر بچارے نوں کرم کر کے دے دے جام عرفان ضرور ساقی⁽⁵⁴⁾

انسان تے اک پاسے، پتھرنوں وی نبی پاک ﷺ نال نسبت ہو جائے تے اوہ وی محترم بن جاندا اے۔ حضرت عمرؓ حجر اسود دے کول آئے تے اوہنوں چم کے کہن لگے:

انصی اعلم انک دجر ، لاتضر ولا تنفع ، ولولا انصی رایت النبیؐ یقابک
ما قبلک۔⁽⁵⁵⁾

(میں چنگی طرح جانناں واں کہ توں نہ نقصان دے سکنا ایں نہ نفع۔ جے میں نبی اکرم ﷺ نوں تینوں چمدیاں نہ دیکھیا ہوندا تے میں تینوں کدی وی نہ چمدا) صبرقادی وی کے داہر ذرہ چمن دی گل کر دے نیں:

حجر اسود چمنناں میں اس لئی کیونکہ چمیا سی پاک محمدؐ نے
ہر ذرا محبوب دے دیس دا میں یارو سمجھ کے تارا چمنا واں⁽⁵⁶⁾

نبی پاک ﷺ نے سانوں ایمان دی کسوٹی دے کے ایمان پرکھن دا دل دسیا اے:
لا یومن احدکم حتی اکون احب الیہ من والتہ و ولتہ والناس اجمعین⁽⁵⁷⁾
(تھاڈے چوں کوئی وی (کامل) مومن نہیں ہو سکدا جدوں تیکر میں اوہنوں
اودے ماں پیوتے اولاد توں ودھ کے پیارا نہ ہو جاواں)

ایسے لئی صبر دعا منگدے نیں:

میری آرزو صبر نہیں ہو ر کوئی فقط ایہو دعا میں منگنا واں
میری آس دے تاج محل اندر تیری یاد دے جگن چراغ سوہنے⁽⁵⁸⁾

رب نے اپنے محبوب ﷺ نوں سارے انساناں توں وکھرا بنایا کہ اوہناں دے جسم
وچوں اجیہی خشبو اٹھدی جیہدا مقابلہ کوئی دوجی خشبو نہ کر سکدی۔ حضرت جابرؓ بیان کر دے نیں:

ان النبیؐ لم یسلک طریقا او لا یسلک طریقا فیتبصہ احد الاعراف
انہ قد سلک من طیب عرفہ⁽⁵⁹⁾

(نبی کریم ﷺ کسے راہ توں لنگھے نیں یا نہیں لنگھے۔ چھپے ٹرن والا اوہناں
دے پسینے مبارک دی خشبو توں پچھان لیددا کہ آپ ایدھروں لنگھے نیں)

اک دو جے صحابی حضرت ابراہیمؑ دسدے نیں:

”کان رسول اللہ ﷺ یصرف بالیل بریح الطیب“⁽⁶⁰⁾

اللہ دے رسول ﷺ رات ویلے (راہ وچ) اپنی من موہنی خوشبو توں پچھانے
(جاندے)

صبر قادری سوہنے نبی دے پسینے دی تعریف انج کردے نیں:

پھلاں نوں خوشبو آں ونڈے تیرا عطر پسینہ

تیرے باجھوں کسے نہیں لانا میرا پار سفینہ (61)

حضرت انس بن مالکؓ سناوندے نیں کہ اک دن نبی پاک ﷺ ساڈے گھر سوں رہے
سن تے اوہناں نوں پسینہ آ گیا۔ میری ماں شیشی لیا کے تے پسینہ پونجھ پونجھ کے شیشی وچ پاؤن
لگ پٹیاں۔ نبی کریم ﷺ دی اکھ کھل گئی تے پچھیا اُم سلیم ایہہ کیہ کر رہی ایں۔ عرض کردیاں نیں:

بذا عرقک نجملہ فی طیبنا وهو اطیب الطیب (62)

(ایہہ تھاڈا پسینہ اپنی خوشبو وچ پاواں گے تے ایہہ سب توں چنگی خوشبو اے)

صبر قادری کجھ ایس طرح ذکر کردے نیں:

پسینے تھیں گلاب آیا تے خوشبو اوس نوں دینی

ایہہ خوبی جگ تے ویکھی محمد دے پسینے وچ (63)

نبی محترم ﷺ دی ساری زندگی ایس گل دی گواہی دیندی اے جے اوہناں نے جدوی
کے نال وعدہ کیتا تے اوس نوں پورا کیتا۔ اک واقعہ پیش خدمت اے۔ صلح حدیبیہ دا معاہدہ لکھیا
جا رہیا سی جہدے وچ اک شرط ایہہ وی سی جیکر کوئی بندہ مکے توں نس کے آئے گا تے اوس نوں
واپس کیتا جاوے گا۔ اوسے ویلے اک جوان ابو جندلؓ زنجیراں نال جکڑے ہوئے تے زماں نال
چور مکے توں نس کے نبی پاک ﷺ دی خدمت وچ آ گئے۔ صحابہ کرامؓ اوہدی مدد کرنا چاہندے
سن پر نبی کریم ﷺ نے وعدے دی پاسداری کردیاں ابو جندلؓ نوں واپس کردتا (64)۔ صبر قادری
نبی پاک ﷺ دی ایس خوبی دی تعریف انج کردے نیں:

کر کے وعدہ جو کدی وی نہیں پھریا

اوہدے کامل اقرار دے کیا کہنے (65)

مکے دے کافراں جدوں نبی کریم ﷺ نوں اپنی جمن بھوں توں نکلن تے مجبور کیتا تے
فیر اوہناں نال کئی جنگاں وی کیتیاں، اخیر اوہ دن وی آیا جدوں مکہ فتح ہو گیا۔ اوس دن کافر

ڈاڈے سہے ہوئے سن پتہ نہیں اج ساڈے نال کیہو جیہا سلوک ہووے گا۔ نبی رحمت نے فرمایا:

لا تثریب علیکم الیوم یغفر اللہ لکم وهو ارحم الرحمن اذہبوا وانتم
الطفا۔ (66)

(اج میرے ولوں تہانوں کوئی پکڑ نہیں، اللہ تہانوں معاف کرے تے اوہو
ای سب توں وڈا معاف کرن والا اے۔ جاؤ چلے جاؤ میرے ولوں تہیں
آزاد جے)

ایسے طرح حجۃ الوداع دے خطبے وچ ارشاد فرمایا:

الا ان کل شیء من امر الجاہلیہ موضوع وان اول دم اضع من دمنا
دم ربیصہ بن الحارث بن عبدالمطلب۔ (67)

(زمانہ جاہلیت دی ہر چیز چھڈن دا اعلان کرنا واں۔ تے اپنے ہون والے
قتلاں چوں سب توں پہلاں عبدالمطلب دے پتر حارث دے پتر ربیعہ دا
قتل معاف کرنا واں)

صبر قادری اوہناں دوہاں واقعیاں نوں ایس طرح بیان کردے نیں:

دنیا سر جس بناں ہتھیار کیتی اوہدی مٹھی گفتار دا کیا کہنا

بخش دتا قصور جس قاتلاں دا اوس سوئی سرکار دا کیا کہنا (68)

امت دے غمخوار نبی عیسیٰ نوں امت دا کنا خیال اے۔ فرماوندے نیں:

حیاتکم خیر لکم، تحدثون و توفنا علیکم لکم تمرض

علی اعمالکم، فما رايت من خیر حمت اللہ علیہ، وما رايت من شر

استضررت لکم (70)

(میری زندگی وی تہاڈے لئی چنگی اے، تہانوں نوں نوں احکام ملدے
رہندے نیں تے میری موت وی تہاڈے لئی چنگی اے۔ تہاڈے اعمال
میرے اگے پیش ہو یا کرن گے۔ جے نیکیاں ویکھاں گاتے اللہ دا شکر کریا
کراں گا۔ جے برائیاں ویکھاں گاتے رب توں تہاڈے لئی معافی منگیا
کراں گا)

صبرِ قادری اپنے گناہاں ول جھاتی پاؤندے نیں تے نالے عرض کر دے نیں:
 ہُن تے روح وی بت نوں پیا آکھے تیرا میرا ہن بجنا بجاہ کوئی نہیں
 کملی والیا کملے دی لاج رکھ لئیں تیرے در بن ملنی پناہ کوئی نہیں⁽⁷⁰⁾
 نبی پاک ﷺ امت دے مختار تے مددگار نیں فرماوندے نیں:

**انا اولیٰ بکل مومن من نفسہ ،ومن ترک ما لا فاسلہ ومن ترک دینا
 اوضیاعا فانی والی -⁽⁷¹⁾**

(ہر مومن دی جان اُتے اختیار دا سب توں بوہتا حق دار میں آں۔ جس
 بندے نے مال چھڈیا تے اوہ اوہدے گھر والیاں دا اے تے جینے اپنے
 کچھے قرضہ یا بال بچے نوں چھڈیا اوہ میرے ذمہ نیں)
 صبرِ قادری نبی پاک ﷺ دی اُچی شان تے اپنی عاجزی دا ذکر اُج کر دے نیں:
 توں و سناں ایں بے شک ہر اک تھاں کتھوں جرأت میری تینوں میں لہ لہاں
 سچ پچھناں ایں تے مینوں محبوباً ٹولن دا سلیقہ نہیں آؤندا⁽⁷²⁾
 کل نبیاں دے سردار تے امت دے غمخوار نوں رب نے سارے خزانیاں دیاں کنجیاں
 دے دتیاں سن تے نال ایہہ اختیار وی دتا جنہوں چاہون جو مرضی دے دیوں۔ آپ ﷺ ایہہ
 گل لوکاں نوں کھل کے دسدے نیں:

انعا انا قاسم و خازن واللہ بصطی -⁽⁷³⁾

(بے شک میں تے وٹن والا نالے خزانچی آں تے رب مینوں دیندا اے)
 ایہو وجہ اے اُمت بڑی آس تے امید نال اپنے نبی ﷺ کولوں منگدی اے۔
 صبرِ قادری وی ایسے راہ تے ٹردیاں اپنیاں ڈوریاں نبی ﷺ دی رحمت اُتے سٹ دیندے نیں:
 تئیں والی صبر دے ہو، اتے سرتاج نبیاں دے
 تئساں دے باجھ میں کس نوں پکاراں یا رسول اللہ⁽⁷⁴⁾
 نبی پاک ﷺ دے صحابی عبدالرحمن بن سعد دسدے نیں عبداللہ بن عمر دے پٹھے کچھے
 گئے۔ میں آکھیا اپنے سب توں پیارے نوں یاد کرو تے اوہناں نے یا محمد ﷺ دا نعرہ ماریا تے
 اوہناں دے پٹھے کھل گئے۔⁽⁷⁵⁾ صبرِ قادری وی اپنیاں مشکلاں ویلے نبی پاک ﷺ نوں پکار دے

نیں:

میں اپنیاں مشکلاں تائیں تے لیکھاں وگڑیاں تائیں
تساں دا نام لے لے کے سنواراں یا رسول اللہ⁽⁷⁶⁾

حضرت ابوہریرہؓ ہوراں رسول اللہ ﷺ نوں عرض کیتی میں تہاڈے کولوں کنیاں ای
حدیثاں سنناواں پر بھل جانا۔ اوہناں فرمایا: اپنی چادر پسار تے فیر اوہدے وچ (فضا چوں کجھ)
مٹھ بھر بھر کے پادتا تے فرمایا: ایہوں اپنے سینے نال لالے۔ تے فیر ایس توں بعد میں کدی وی
کجھ نہ بھلیا۔⁽⁷⁷⁾ صبر قادری وی کجھ اجیہی گل کردے نیں:

جیہڑا ذکر رسولؐ دا کردا اے جھولی صبر اوہ اپنی بھردا اے
پھیر تھوڑ نہیں اوہنوں کجھ رہندی بن جانداں بگڑیاں باتاں نیں⁽⁷⁸⁾

اک صحابی نے نبی کریم ﷺ کولوں پچھیا: قیامت کدوں آوے گی۔ آپ ﷺ نے
فرمایا: قیامت لئی کیہ تیاری کیتی اے۔ عرض کردے نیں نہ کوئی بوہتیاں نمازاں روزے تے نہ کوئی
خاص عبادت اے۔ بس اکو گل اے میں تہاڈے نال محبت کرنا واں تے سوہنے نبی نے فرمایا:
”المرمع من احب“⁽⁷⁹⁾ (بندہ اوہدے نال ہووے گا جیہدے نال محبت کردا اے)۔ صبر قادری
محبت دا دعویٰ وی کردے نیں نالے بڑے مان نال سوہنے نبی ﷺ کولوں اوہناں نوں ای
منکدے نیں کیوں جے آپ ﷺ مل گئے تے سب کجھ مل گیا۔

کئی عاشقاں نوں نبی پاک ﷺ نے خواب وچ آکے تے اوہناں دی مدد کیتی۔
ایہدی اک بڑی مشہور مثال علامہ بوسیری رحمۃ اللہ علیہ دی اے جدوں اوہناں دی بیماری دی حالت وچ
نبی پاک ﷺ نے خواب وچ اوہناں نوں اپنی چادر عطا کیتی، صبح اکھ کھلی تے چادر وی موجود سی
تے نالے شفاء وی مل گئی سی۔ قصیدہ بردہ شریف ایسے واقعے دی یاد دلا وندا اے۔ حضور نبی کریم
ﷺ نے فرمایا:

ان الشيطان لا يستطيع ان يتشبه بى ، فسن رآنى فى النوم فقد رآنى -⁽⁸⁰⁾

(بے شک شیطان میرا روپ نہیں دھار سکدا تے جیہنے مینوں خواب وچ

دیکھیا اوہنے حقیقت وچ مینوں ای دیکھیا)

صبر قادری شوق دیدار تے سوہنے دی کرم دی نظر حاصل کرن لئی آکھدے نیں:

اے شاہ دو عالم ذرا کرم کماوناں مکھڑا صدیق تائیں جلدی دکھاناں (81)

ایسے کر کے عشق دی راہ تے ٹریا میں وچ اپنے رَوں جاواں

صبر سُنّیاں جے ملے محبوب مینوں، کیوں نہ ابدی نیند میں سوں جاواں (82)

عشق دے ڈاہڈے دعوے دے باوجود محبوب دی مرضی ہوندی اے۔ چاہوے تے
محبّت ول نظر التفات کرے چاہوے نہ کرے۔ صبر قادری عاجزی دے نال نظر التفات دی
درخواست کردے نیں:

جے اپنا توں مینوں کہہ دیویں میں مردا مردا جی سکناں

پر مرضی اے تیری محبوباً میں کر وی تیرا کیہ سکناں (83)

رسول اکرم ﷺ میدان محشر دے احوال دسدیاں، جدوں ہر پاپ سے نفسا نفسی دا عالم ہووے گا تے
ہر بندہ اپنی بخشش لئی نس بھج کر رہیا ہووے گا، فرماوندے نیں:

كذلك استخاثوا بأدم، ثم بموسى، ثم بمحمد (84)

(ایس حالت وچ اوہ لوک مدد منگن لئی پہلاں حضرت آدم علیہ السلام کول

جان گے تے فیر حضرت موسیٰ علیہ السلام کول، (گل نہ بنے گی تے) فیر

محمد مصطفیٰ ﷺ کولوں مدد منگن گے)

صبر قادری وی اوس ویلے نوں انج بیان کردے نیں:

توں رہبر نبیاں ساریاں دا، تے سہارا وی ایں بے سہاریاں دا

تیرے باجھوں امت عاصی دی، لینی لاج کسے نے رکھ وی نہیں (85)

محبوب خدا ﷺ امت لئی کئے مہربان نیں فرماوندے نیں:

فما ازال اشفع حتى اعطي صكاكا برجال قد يصث بهم الى النار - (86)

(میں شفاعت کرن توں ہٹاں گا نہیں ایٹھوں تیکر کہ اوہناں لوکاں لئی وی

چٹھی لے لوں جیہناں نوں جہنم وچ سُنّن دا فیصلہ ہو چکیا ہووے گا)

صبر قادری ایس امید تے ای عرض گزار ہوندے نیں:

کملی والیا کج لئیں عیب میرے، بڑیاں صبر نما نے وچ خامیاں نیں (87)

نبی اکرم ﷺ فرماوندے نیں جد میں جنت دے بوہے تے پہنچاں گا تے فرشتے ”مرحبا“

کہہ کے میرے لئی بوہا کھولن گے تے نالے گنہگار امت نوں آپ نے بخشش دی ایہہ خوشخبری وی سنائی:

وَعَلَّمَ رَبِّيَ الْفَا وَالضَّلَّ الْجَنَّةَ مِنْ أُمَّتِي سَبْعِينَ الْفَا ، لِأَسَابِ عَلَيْهِمْ
وَلَا عَذَابَ مَعَ كُلِّ الْفَا سَبْعُونَ الْفَا وَثَلَاثَ كَثِيَاتٍ مِنْ كَثِيَاتِهِ - (88)

(میرے رب نے میرے نال وعدہ کیتا اے کہ اوہ میری امت دے ستر ہزار لوکاں نوں بغیر کسے حساب تے عذاب جنت وچ داخل کرے گا۔ ہر ہزار بندے نال ستر ہزار ہو رہوون گے۔ تے نالے تن مٹھیاں میرے رب دیاں مٹھیاں چوں)

سوہنا رب تے اوہدا رسول علیہ ای جان دے نیں کہ اوہ مٹھ کیڈی اے تے اوہندے نال کئے بندے بغیر حسابوں جنت وچ جان گے۔ صبر قادری امت دے غم خوار تے شافعی محشر دی شان انج بیان کردے نیں۔

تیری شان دے آقا جی کیا کہنے، عرش فرش توں ملیاں سلامیاں نیں
تیرے کرم دی نہیں انتہا کوئی، بھریاں امت لئی تُساں نے حامیاں نیں (89)
اک دو جی تھاں تے صبر امت تے آقا دیاں اینیاں مہربانیاں ویکھ کے عرش کردے نیں:
تیرے کرم دیاں کیا باتاں نیں
تیرے کرم تھیں صبر نجاتاں نیں

تیرے کرم دی ہر گل پیاری اے (90)

اپنی ظاہری زندگی وچ اپنی امت تے مہربان نبی، بعد وچ آون والے اُمتیاں لئی وی رحمت نیں تے اوہناں دی ہر ویلے مدد وی کردے نیں۔ فرماوندے نیں:

مَنْ زَارَ قَبْرِيَّ وَجَبَتْ لَهُ شَفَاعَتِي - (91)

(جیسے میری قبر دی زیارت کیتی اوہدے لئی میری شفاعت واجب ہوگی)

صبر قادری اپنی آس اُمید انج بیان کردے نیں:

دل مندری وچ کملی والیا تیرا اسم گئینہ
ہن تے سد لے صبر نوں آقا ویکھاں شہر مدینہ (92)

مدینہ میں وی دیکھاں گا بلاوا آؤن والا اے
 میں ایسے آس وچ زندگی گزاراں یا رسول اللہؐ (93)
 مسجد نبوی اور خاص کر روضہ رسول علیہ السلام دنیاتے سب توں عظمت والی تھاں اے۔
 رسول کریم علیہ السلام نے فرمایا:

ما بین قبری و منبری روضة من ریاض الجنة۔ (94)

(میری قبرتے میرے منبر دے وچلی تھاں جنت دے باغاں چوں اک باغ اے)
 صبر قادری اُس قبرتے منبر دے کلین نال اپنی محبت دا اظہار کردیاں دسدے نیں:
 نہ پنے ہیرے موتی وچ نہ لعل و گوہر دے اندر
 چمک جو جگ نے دیکھی مدینے دے گنبنے وچ (95)
 فتح مکہ ویلے نبی کریم علیہ السلام لشکر دے نال مکہ جا رہے سن:

ونزل رسول الله ﷺ والمسلمون من الظہران عشاء و امر اصحابہ ان

یوقفوا عشرۃ آلف نار وجعل علی الحرس عمر بن الخطاب۔ (96) رض

(رسول اللہ علیہ السلام مراظہران دی وادی وچ رات کٹن لئی رُک گئے تے صحابہ
 کرامؓ نوں حکم دتا: اگ دے دس ہزار بھانڈے لاو تے لشکر دا پہرے دار
 عمر بن خطابؓ نوں بنایا)

صبر قادری حضرت عمرؓ واگوں دربانی دا شوق رکھدے نیں:

اللہ کرے مینوں وی نصیب ہووے صدقہ اوس دیاں مہربانیاں دا
 جا کے صبر نال اوتھے کھلو جاواں جتھے عمرؓ نوں امر ملیا دربانیاں دا (97)
 صحابہ کرامؓ نبی کریم علیہ السلام دے وصال توں بعد اوہناں دی قبر انور تے حاضر ہوندے
 تے اپنیاں عرضاں سناوندے، نبی کریم علیہ السلام اوہناں دے مسئلے حل کر دے۔ اک دفعہ حضرت
 ابوایوب انصاریؓ قبر انور دے کول سر جھکا کے کھلو تے سن تے کسے نے پچھیا تہاں پتہ اے تہیں
 کیہ کر رہے او۔ اوہناں نے جواب دتا:

نعم ، جنت رسول الله ﷺ ولم آت الحجر۔ (98)

(ہاں) مینوں پتہ اے) میں اللہ دے رسول علیہ السلام کول حاضر ہو یا واں کسے

پتھر کول نہیں)

صبر قادری وی او سے دردی گدائی نوں اپنے لئی کافی سمجھدے نیں:

میں صدقے احمد پیارے توں، دو جگ دے راج دلارے توں
اکو در اوس سوہنے دا کافی اے، در در دی گدائی کیہ کرنی (99)

جے چاہیں توں رتبہ کوئی قدر نبی دی کر لے
در احمد دا سائل ہو کے اپنی جھولی بھر لے (100)

حج تے جان والے جدوں مدینے شریف جان، اوہناں نوں چاہیدا اے:

والقصد الى الصلاة في مسجد رسول الله ﷺ والتبرك بروية روضه و
منبره وقبره ومجلسه وملاسه يديه و مواطى قلميه - (101)

(مسجد نبوی ﷺ وچ نماز پڑھن، تے نالے اوہناں دے روضہ تے منبر، قبر
تے بیٹھک، جیہناں چیزاں نوں نبی پاک ﷺ دے ہتھ لگے سن اتے جیہناں
چیزاں نے نبی پاک ﷺ دے قدم چمے سن، اوہناں توں تبرک حاصل کرن)

صبر قادری جدوں ایہدے تے عمل کردے نیں تے انج محسوس کردے نیں:

روضے پاک تے حاضری دین لکیاں میں جہیں لاوناں جدوں زینے دے نال
صبر انج لگدا اے جیویں سائیں میرے مینوں گھٹ کے لالیائے سینے دے نال (102)
مدینے شریف تے روضہ رسول ﷺ دی زیارت نال جیہڑا لطف تے سرور ملدا اے
اوہنوں لفظاں وچ بیان نہیں کیتا جاسکدا۔ ایہو وجہ اے مدینے شریف دی جمنی واری زیارت کیتی
جاوے شوق اوہناں ای ودھدا جاندا اے۔ عاشق لوک تے مدینے شریف وچ مرن دیاں دعاواں
کردے نیں تاں جے جدائی ہمیشہ لئی تک جاوے:

تمنا ہے میری مولا مراں میں جا مدینے وچ
خزینہ جو محمد دا رلاں میں اس خزینے وچ (103)

حوالے

1. بوسیری، شرف الدین محمد: قصیدہ بردہ شریف؛ تاج کمپنی لمیٹڈ، کراچی 1957ء ص 14
2. الحاج عبدالستار نیازی (تبصرہ) صبر، محمد صدیق: سائیں دا کرم: بٹ نیوز پیپر اینڈ بک سٹال، لاہور 1987ء ص 12
3. حفیظ تاجب: سک متراں دی؛ القمر انٹرنیشنل پرائز، لاہور 1978ء ص 45
4. تبصرہ واصف علی واصف - مشمولہ، سائیں دا کرم؛ ص 4
5. جعفری، ڈاکٹر سید اختر: نویں زاویے؛ پبلشر ایپو ریم، (لاہور 1997ء ص 346)
6. نبہانی، یوسف بن اسماعیل: جواہر البحار فی فضائل النبی المختار؛ دار احیاء التراث العربی، بیروت 1417ھ/1997ء، جلد 3، ص 67
7. قسطلانی، احمد بن محمد بن محمد بن ابی بکر: مواہب اللدنیہ؛ المکتب الاسلامی، بیروت 1412ھ/1991ء جلد 1، ص 55
8. صبر، محمد صدیق: خیال صبر؛ ڈان لائبریری باغبانپورہ، لاہور، س-ن، ص 4
9. احمد بن حنبل، ابو عبد اللہ بن محمد، المسند، بیروت المکتب الاسلامی، جلد 2، ص 380، حدیث نمبر 8930
10. قشیری، مسلم بن حجاج بن مسلم؛ صحیح مسلم؛ دار احیاء التراث، بیروت، جلد 4، ص 1823، حدیث نمبر 2344
11. حسان بن ثابت: دیوان؛ دار الکتب العلمیہ، بیروت 1406ھ/1986ء ص 21
12. صبر، محمد صدیق: سارا چان تیرا؛ اشرف بلڈ پو باغبانپورہ، لاہور، س-ن، ص 9
13. بخاری، محمد بن اسماعیل: صحیح البخاری؛ دار الکتب العلمیہ، بیروت 1401ھ/1981ء جلد 1، ص 380، حدیث 1078
14. خیال صبر؛ ص 69
15. جزری، محمد بن محمد الاثیر، اُسد الغابہ؛ انتشارات اسماعیلیان، تہران، جلد 4، ص 53-58
16. سائیں دا کرم؛ ص 82
17. ابن کثیر، ابوالفدا، اسماعیل بن عمر بن کثیر، البدایہ والنہایہ؛ دار الفکر، بیروت: 1419ھ

- 1998ء جلد 2، ص 264
18. ابن عابدین، محمد بن محمد امین: ردالمختار علی درالمختار علی تنویر الابصار؛ دارالفکر، بیروت 1386ھ
- جلد 2، ص 511
19. سائیں داکرم؛ ص 26
20. حلّبی، علی بن برہان الدین: السیرة الحلّبیہ؛ المکتبۃ الاسلامیہ، بیروت، جلد 1 ص 48
21. صالحی، محمد بن یوسف بن علی: سبل الھدی والرشاد فی سیرة خیر العباد؛ دارالکتب العلمیہ، بیروت
- 1414ھ/ 1993ء جلد 1، ص 363
22. صبر دے موتی؛ ص 118
23. سائیں داکرم؛ ص 29
24. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی بن محمود: مولد العروس؛ دارالکتب العلمیہ، بیروت، ص 11
25. صبر دے موتی؛ ص 118
26. ایضاً ص 119
27. سائیں داکرم؛ ص 69
28. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی بن محمد: صفوة الصفوہ؛ دارالکتب العلمیہ، بیروت 1409ھ/
- 1989ء جلد 1، ص 76
29. صبر دیاں نعتاں؛ ص 6
30. قاضی، عیاض بن موسیٰ: الشفاء بعریف حقوق المصطفیٰ؛ دارالکتب العلمیہ، (بیروت 1984ء
- جلد 1، ص 284
31. صبر دیاں نعتاں؛ ص 6
32. العسقلانی، اصابت؛ جلد 2 ص 543
33. صبر دیاں نعتاں؛ ص 6
34. سیرت الحلّبیہ، جلد 1، ص 92
35. سائیں داکرم؛ ص 34
36. مصری، شیخ محمد رضا، محمد رسول اللہ (بیروت: دارالکتب العلمیہ، 1406ھ ص 130
37. صبر، محمد صدیق: انوار دے جلوے؛ ص 27

38. صحیح بخاری، جلد 5، ص 2408، حدیث نمبر 6218
39. صبر دے موتی؛ ص 80
40. سلمی، ابو عبد الرحمن، آداب، مکتبہ دارالصحابہ للتراث، طنطا، 1410ھ/1990ء)
41. خیال صبر؛ ص 4
42. ترمذی، محمد بن عیسیٰ، الجامع الصحیح (بیروت: دار احیاء التراث العربی جلد 5، ص 138، حدیث نمبر 2846
43. حسان بن ثابت: دیوان؛ ص 20-21
44. سائیں دا کرم؛ ص 68
45. ابن ماجہ، محمد بن یزید قزوینی، السنن (بیروت: دار الفکر جلد 1، ص 51، حدیث نمبر 144
46. سارا چائن تیرا؛ ص 12
47. ترمذی، جلد 5، ص 661، حدیث 3784
48. صبر دے موتی؛ ص 2.9
49. سنن ابن ماجہ، جلد 1، ص 51، حدیث نمبر 144
50. سارا چائن تیرا؛ ص 12
51. سیرت الحلبیہ، جلد 1، ص 474
52. سائیں دا کرم؛ ص 82
53. صبر، محمد صدیق، انوارِ قادری، ص 4
54. صبر دے موتی؛ ص 62
55. صحیح مسلم، جلد 2، ص 925، حدیث نمبر 1270
56. سائیں دا کرم؛ ص 19
57. صحیح بخاری، جلد 1، ص 14، حدیث 15
58. صبر دے موتی؛ ص 63
59. دارمی، عبد اللہ بن عبد الرحمن، السنن (بیروت: دار الکتب العربی 1407ھ) جلد 1، ص 45، حدیث نمبر 66
60. ایضاً، حدیث نمبر 65

- .61 سائیں داکرم؛ ص 22
- .62 صحیح مسلم، جلد 4، ص 1815، حدیث نمبر 2331
- .63 خیال صبر؛ ص 5
- .64 سبل الہدی والرشاد فی سیرۃ خیر العباد، جلد.....، ص 90-91
- .65 خیال صبر؛ ص 24
- .66 ابن القیم، محمد بن ابوبکر، زاد المعاد (بیروت: موسستہ الرسالۃ، 1407ھ/1986ء) ج 3، ص 442
- .67 صالحی، محمد بن یوسف: سبل الہدی والرشاد فی سیرۃ خیر العباد، جلد 8، ص 644
- .68 نسبت دے کمال؛ ص 7
- .69 بزار، ابوبکر احمد بن عمرو بن عبدالحق، المسند (بیروت: 1409ھ)، جلد 5، ص 308، حدیث نمبر 1925
- .70 صبر دے موتی؛ ص 59
- .71 صحیح مسلم، جلد 2، ص 592، حدیث نمبر 867
- .72 صبر دے موتی؛ ص 38
- .73 صحیح بخاری، جلد 3، ص 1133، حدیث نمبر 2946
- .74 سائیں داکرم؛ ص 29
- .75 صحیح بخاری، جلد 1، ص 335، حدیث نمبر 964
- .76 سائیں داکرم؛ ص 29
- .77 صحیح بخاری، جلد 1، ص 56، حدیث نمبر 119
- .78 سائیں داکرم؛ ص 60
- .79 صحیح بخاری، جلد 5، ص 2283، حدیث 5816
- .80 جامع ترمذی، جلد 1، ص 322، حدیث نمبر 393
- .81 پیڑب کے پھول؛ ص 3
- .82 سائیں داکرم؛ ص 80
- .83 سارا چانن تیرا؛ ص 16

- .84 صحیح بخاری، جلد 2، ص 536، حدیث نمبر 1405
- .85 سائیں دا کرم؛ ص 32
- .86 حاکم، محمد بن عبداللہ بن محمد، المستدرک علی الصحیحین (بیروت: دارالکتب العلمیہ، 1411ھ/1990ء جلد 1، ص 135، حدیث نمبر 220
- .87 صبر دے موتی؛ ص 107
- .88 صحیح ترمذی، جلد 4، ص 626، حدیث نمبر 2437
- .89 صبر دے موتی؛ ص 107
- .90 نسبت دے کمال، ص 12
- .91 دارقطنی، علی بن عمر بن احمد، السنن (بیروت: دارالمعرفہ، 1386ھ/1966ء جلد 2، ص 278، حدیث نمبر 194
- .92 سائیں دا کرم؛ ص 22
- .93 ایضاً، ص 29
- .94 سنن ابن ماجہ، جلد 2، ص 1320، حدیث نمبر 3989
- .95 خیال صبر؛ ص 5
- .96 سبل الہدی والرشاد، جلد 5، ص 324
- .97 سائیں دا کرم؛ ص 69
- .98 مسند احمد بن حنبل، جلد 5، ص 422، حدیث نمبر 23632
- .99 خیال صبر؛ ص 3
- .100 یثرب کے پھول؛ ص 2
- .101 بیہقی، احمد بن حسین بن علی، شعب الایمان (بیروت: دارالکتب العلمیہ، 1410ھ/1990ء) جلد 3، ص 492، حدیث نمبر 4169
- .102 سائیں دا کرم؛ ص 68
- .103 خیال صبر؛ ص 5

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:67, July-Dece. 2011, pp 93-102

کھوج
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔ دسمبر 2011ء، مسلسل شماره 67

گورو گرنٹھ صاحب وچ بابا فرید دا کلام

☆ ناہید ظفر

ABSTRACT

Baba Farid-ud-Din Masood Shakar Gung, the first known punjabi poet, preached Islam, ethics and moral values through his punjabi poetry. His verses (Shalok) were very much popular amongst the people.

When Guru Nanak heard these verses, he decided to visit the shrine of Baba Farid in Pakpattan. Guru Nanak met Ibrahim Farid (Farid Saani) a descendent of Baba Farid and sougrrt permission from Ibrahim Farid to incorporate the verses of Baba Farid in his holy book "Guru Granth".

The researches revealed the whole story of verses of Baba Farid which are included in Guru Granth. In this article author tried to prove that all the Shaloks included in Granth are composed by Baba Farid.

ایہہ اک منی پرمنی حقیقت اے پئی سکھ پنتھ دے بانی بابا گورو نانک جی درویش منس تے اللہ لوک سن۔ اوہناں نے لوکائی نوں نیک عمل کرن دی تلقین کیتی تے دنیا داری، مکاری، عیاری،

☆ لیکچرار شعبہ پنجابی، گورنمنٹ ایم۔ اے۔ او کالج، لاہور

غرور، تکبر، جھوٹیاں شانناں تے جھوٹھ بولن توں نفرت کرن دا سبق دتا۔

رب نے اوہناں نوں شاعری دا ملکہ وی ودیعت فرمایا سی تے اوہناں نے ایس ربی عطا کولوں لوکاں دی اصلاح، فلاح، تہذیب، ایس دنیا دی حیاتی نوں کامیاب طریقے نال گزارن دا کم لیا۔ اوہناں نے اپنے وچاراں تے جذبیاں نوں عوام تیک اپڑن لئی شاعری نوں ذریعہ بنایا۔ آکھیا جاندا اے پئی جدوں بابا گورونانک جی سفر کردے سن، سوٹا ہتھ وچ تے کتاب کچھ وچ رکھدے سن۔ ”ایس کچھ والی کتاب وچ اوہ اپنیاں رچناواں توں دکھ بھگتاں تے صوفیاں دا کلام جتھوں ملد اسی درج کر دے رہندے سن۔ ایس طرح اوہناں دے سچے اُدھم نال سولہویں صدی عیسوی تیک دے صوفیاں تے بھگتاں دی بانی سانجھی گئی۔ نہیں تاں شاید اوہناں بزرگاں دا کلام ویلے دی دھوڑ تھلے دب جاندا تے ہن تیک لوکاں نوں اوہناں بزرگاں دا کلام ای نہیں سگوں ناں وی بھل بھلا جاندا۔

بابا گورونانک جی نے لمیرے پنڈھ طے کر کے تے سفر دیاں اوکڑاں جھل کے صوفیاں تے بھگتاں دا جیہڑا کلام اکھیاں کیتا اوس نے نہ صرف صوفیاں تے بھگتاں نوں سدا دی حیاتی عطا کیتی سگوں آؤن والے زمانے وچ کھوجکاراں نوں اک بنیاد مہیا کیتی تے نویاں لیہاں اُتے ٹرن دا سچھا دتا، جیہناں اُتے ٹر کے اوہ اپنیاں منزلاں اُتے اپڑ سکدے نیں۔

بابا گورونانک جی نے اک سفر دے دوران کچھ لوکاں کولوں پنجابی دے کچھ سوہنے من موہنے تے چنگے شعر سنے تے پچھیا پئی ایہہ شعر کس دے نیں۔ لوکاں نے جواب دتا پئی ایہہ شعر بابا فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ دے نیں۔ اوہناں نے اوہ شعر اپنی کچھ والی کتاب وچ لکھ لئے۔ فیر خیال آیا اپنی مذہبی کتاب گورو گرنتھ وچ شامل کرن لئی شاعر کولوں اجازت لینا ات ضروری اے۔ کچھ پر تیت نال پتہ لگا پئی بابا فرید 1265ء وچ انتقال کر گئے سن۔ گورو جی دے ہر دے تے ایمانداری نے اوہناں نوں کسے شاعر دا کلام بلا اجازت اپنی کتاب وچ شامل کرن دی اجازت نہ دتی تے اوہ اوسے سسے پیدل سفر کر دے، راہ دیاں اوکڑاں برداشت کر دے پاکپتن اپڑے۔ اوس ویلے بابا فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ دے مزار دے گدی نشین ابراہیم فرید ثانی (1410ء-1558ء) سن۔ جیہڑے بابا فرید دی لڑی دے ائمے موتی سن۔ بابا گورونانک جی دی اوہناں نال ملاقات ہوئی جس نوں کچھ لکھاریاں نے بڑا دلچسپ مکالمہ (Dialogue) بنا دتا

اے مثلاً ارشادات فریدی دامصنف لکھداے:

بابا گورونانک نے شاہ بہرام نون سوال کیتا:

پڑھتے پڑھتے دند گھسے کسے نہ کیتی ہو

شاہ بہرام نے جواب دتا:

ایکو حرف پریم کا پڑھے سو پنڈت ہو

بابا گورونانک:

صاحب دیاں دو حدیاں کس نون پکڑاں کس نون چھڈاں

شاہ بہرام:

صاحب کی دو حد ، سچ نون پکڑ کوڑ نون چھڈ

بابا گورونانک:

کلمہ کہاں تاں کل پوے بن کلمہ بھی ناں

ہندو کہاں تاں ماریا مسلماناں بھی ناں

شاہ بہرام:

دوہاں تے پانی وار پی جے پایو بھگوان

ایکو برہم پچھان کے دتیا ناسی جان (1)

ایسے طرح قریشی احمد حسین قلعداری نے ”پنجابی ادب کی مختصر تاریخ“ وچ لکھیا اے:

”عام مؤرخوں کا خیال ہے کہ گورو گرنہ صاحب میں بابا فرید شکر گنج رحمۃ اللہ علیہ کا

کلام ہے۔ لیکن اُن کی تحقیق غلط ہے۔ گورو گرنہ صاحب میں جس واجب

الاحترام ہستی کا کلام درج ہے وہ یہ شیخ فرید الدین ابراہیم المعروف فرید ثانی

ہیں۔ آپ گورونانک صاحب کے ہم عصر تھے۔ گورونانک صاحب اور آپ

کی ملاقاتوں کا ذکر ہر جنم ساکھی اور ”گلزار فرید“ میں ملتا ہے۔ آپ کا نام شیخ

بہرام بھی اکثر جگہ لکھا ہوا ملتا ہے۔“ (2)

قریشی ہوراں بابا فرید الدین مسعود گنج شکر داسارا کلام فرید ثانی دے کھاتے پاچھڈیا۔

ایس بھل دا شکار ڈاکٹر لاجوتی رام کرشن، ڈاکٹر گوپال سنگھ دردی، پرنسپل تیجا سنگھ تے ڈاکٹر سریندر

کوہلی وی دکھالی دیندے ہیں۔ جیہناں دا دعویٰ اے پئی ایہہ کلام جیہڑا گورو گرنٹھ صاحب وچ شامل اے، شیخ ابراہیم فرید ثانی دا اے۔ عبدالغفور قریشی ہوراں نے بابا فرید تے شیخ ابراہیم دونوں نوں شاعر من لیا اے۔ اتے کجھ کلام بابا فرید دے تے کجھ شلوک شیخ ابراہیم فرید ثانی دے کھاتے پادتا اے۔ جے تحقیق دی اکھ نال دیکھیا جاوے تے پتا لگدا اے پئی ایہہ ساریاں بھٹلان میکالیف دیاں پائیاں ہوئیاں نہیں۔ اوس نے سب توں پہلاں اپنی کتاب Sikh Religion وچ لکھیا پئی ایہہ شلوک بابا فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ دے نہیں سگوں فرید ثانی یعنی شیخ ابراہیم دے نہیں جیہناں نال بابا گورو نانک جی دی ملاقات ہوئی سی۔ اوس مگروں ساڈے پارکھاں تے پڑچولیاں نے تحقیق کرن دی اوس طرح کھچل نہیں کیتی جیویں کرنی چاہی دی سی۔

ایس سلسلے وچ محمد آصف خان ہوراں دا کم سلاہن جوگ اے۔ جیہناں نے پرکھ پڑچول نال ثابت کیتا پئی ایہہ سبھے اشلوک بابا فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ ہوراں دے نہیں۔ اوہناں نے بابا فرید دے کلام وچوں کجھ اندرونی تے کجھ بیرونی شہادتیاں پیش کیتیاں نہیں تے دسیا اے پئی بابا فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ فارسی، اردو تے پنجابی دے شاعر سن۔ اوہناں نے فارسی دیاں کجھ رباعیاں ریاض الشعراء، تذکرہ حسینی، اخبار الاخبار دے حوالے نال درج دی کیتیاں ہیں۔ جویں اک رباعی اے:

شب نیست کہ خونِ دلِ غمناک نریخت
 روزی نہ کہ ابروئی من پاک نریخت
 یک شربت آب خوش نخوردم ہرگز
 کاں باز زراہ دیدہ برخاک نریخت (3)

حافظ محمود خان شیرانی نے ”پنجاب میں اردو“ اور مولوی عبدالحق نے ”اردو کی نشوونما میں صوفیائے کرام کا حصہ“ وچ بابا فرید الدین نوں اردو زبان دا پہلا شاعر متھیا اے۔ وگی دے طور تے کجھ شعروں پیش کیتے ہیں۔ جویں اک شعر بڑا مشہور اے:

وقتِ سحر وقتِ مناجات ہے
 خیز دراں وقت کہ برکات ہے (4)

بابا فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ جس سے دلی توں اجودھن (موجودہ پاکپتن)

تشریف لیائے تے ایتھے کئی جیہی وتی سی، جیہدے وچ سانس، چہارتے خانہ بدوش آبادسن۔ اوہناں دی زبان پنجابی سی، اوہناں نوں وعظ نصیحت، مت تے مذہب دیاں گلاں سمجھاؤن واسطے بابا جی نے پنجابی وچ شعر آکھے۔ چونکہ بابا جی دی پیدائش، پرورش تے تعلیم و تربیت ملتان دے علاقے وچ ہوئی سی۔ ایس لئی پنجابی زبان چنگی طرح جان دے سن۔ آپ نے پنجابی زبان نوں اپنیاں سوچاں، وچاراں تے جذبیان دے اظہار دا ذریعہ بنایا تے تخلیقی پدھرتے شاعری دا سہارا لیا۔ حالاں آپ پنجابی نثر وچ وی اپنے خیالاں نوں ظاہر کرسکدے سن پر آپ نے پنجابی شاعری نوں ایس پاروں اپنایا، پئی ایہدے وچ اک تاں گل سوتی بن جاندی اے دوجے اوہدے وچ تاثیر پیدا ہو جاندی اے، ترہجے شعر دل اُتے اثر کردا اے تے چہراں تک یاد رہندا اے۔

آپ نے شاعری نوں تبلیغ لئی اپنایا۔ بابا جی دے کلام وچوں کئی اندرونی شہادتیاں وی ملدیاں نیں جیہناں توں ثابت ہوندا اے پئی ایہہ اشلوک اوہناں دے ای نیں تے اوہناں دے گدی نشین شیخ ابراہیم فرید ثانی نال کوئی سمبندھ نہیں۔ آپ دافس ہمیشہ صبر تے شکر دی چھاں وچ پناہ لے لینداسی۔ بابا جی دا اک اجیہا اشلوک ہے۔ جیہدے وچ معنوی اعتبار نال کاٹھ دی روٹی دا ذکر تے دولت منداں واسطے اک نصیحت اے پئی جیہڑے بندے ایس جہان وچ ان گنت دولت وچ کھید دے نیں، عیش تے عشرت وچ زندگی گزار دے نیں۔ اگلے جہان وچ اوہناں کولوں لیکھا منگیا جاوے گا تے اوہناں نوں گھنے دکھ سہنے پین گے، ایہہ اشلوک اوس دور دی یادگار اے جدوں بابا جی جنگل وچ چلے کش سن تے آپ دی خوراک جنگلی درختاں دے پھل پھل سن۔ اشلوک اے:

فریدا روٹی میری کاٹھ دی، لاون میری بھکھ

جیہناں کھادی چوڑی گھنے سہن گے دکھ (5)

دوجی دلیل دے طور تے بابا فرید الدین جی دے دوہور اشلوک پیش کیجے جاندے نیں۔ جیہناں توں پک ہو جاندا اے پئی ایہہ سارے اشلوک اوہناں دے نیں۔ جیہڑے بابا گورو نانک جی نے شیخ ابراہیم فرید ثانی دی اجازت نال گورو گرنٹھ وچ شامل کر لئے سن۔ اوہ اشلوک انج نیں:

فریدا تن سکا پتھر تھیا، تلیاں کھوٹیں کاگ

اے سورب نہ بوڑیو، دیکھ بندے کے بھاگ (6)

ایہہ اشلوک بابا فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ دی سخت عبادت تے ریاضت نوں ظاہر

کر دے۔ جدوں اوہ ویرانے وچ رہ کے چلہ کشی کردے، روزے رکھدے، رکھی سکھی کھائے
کے ٹھنڈا پانی پی لیندے۔ اوہناں داتن سک کے ہڈیاں دا پنجرہ گیا سی۔

جے بابا فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ تے شیخ ابراہیم فرید ثانی دیاں عمراں دا ویرا کیتا
جاوے تے پتا چلدا اے پئی بابا فرید الدین دا جنم 1188ء نوں پنڈ کوٹھیوال ضلع ملتان وچ ہويا
تے اوہناں نے 1265ء وچ وفات پائی۔ ایس طرح اوہناں دی عمر 77 سال بن دی اے۔
جدوں کہ شیخ فرید ثانی دی عمر 61,60 ورھے سی۔ ایہناں بزرگاں دیاں عمراں نوں سامنے رکھ کے
جے ایہہ شلوک پڑھیا جاوے تے گل کھل کے سامنے آجاندی اے تے اپنے آپ نتارا ہو جاندا اے:

بڈھا ہویاں شیخ فرید، کنبن لگی دیہہ

جے سو ورھیاں جیونا بھی تن ہوسی کھیہ (7)

پیر محمد حسین شاہ جیہڑے بابا فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ دی نسل وچوں یارہویں
پڑھی سن اوہناں نے ساری گل ایس طرح واضح کردتی:

”چنانچہ شیخ بہرام صاحب قدس سرہ نے ارواح مقدس جناب بابا فرید

صاحب سے اجازت لے دی۔ اس واسطے گورونانک صاحب نے تمام

شلوک ارشاد کردہ بابا فرید صاحب گرنٹھ صاحب میں درج فرمادیے،“ (8)

بابا گورونانک جی نے بابا فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ توں اڈ ہوراں صوفیاں تے
بھگتاں دا کلام وی اکٹھیاں کیتا سی۔ جدوں کہ بعد وچ گورو امر داس جی دے حکم نال سنس رام
نے گورو گرنٹھ صاحب دی مڈھلی شکل ترتیب دتی سی۔ اوس نگروں پنجویں گورو ارجن جی نے
1604ء وچ گورو گرنٹھ صاحب نوں نویں ترتیب دتی تے لکھائی داکم بھائی گورداس ہوراں کیتا۔
گورو گرنٹھ وچ پندراں صوفیاں تے بھگتاں دا کلام وی شامل اے جیہناں وچ دو مسلمان صوفی بابا
فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ دے 112 شلوک تے بھیکن دا کلام خاص طور تے ذکر دے قابل
اے۔

گورو گرنٹھ دی پوجا پاٹھ کردے ہویاں اک دیہاڑے چیشی رام مشتاق ہوراں گوہ کیتا
پئی کجھ شلوکاں وچ فرید دا لفظ بار بار آؤندا اے۔ اوہناں کھوج پرکھ کیتی تاں پتا لگا پئی ایہہ سبھے
شلوک بابا فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ دے نیں۔ اوہناں نے سچل کر کے بابا فرید دے سبھے

شلوک گورو گرنہ وچوں لے کے اک دکھری کتاب شلوک فرید بنا دتی۔ اوہناں دی ایس کوشش نوں بہت پسند کیتا گیا۔ ایس لئی اوہناں مگروں کجھ لکھاریاں نے پُن چھان کر کے بابا فرید دے کلام نوں سامنے لیا نڈاتے نالے بابا فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ دے اوہ شلوک وی شامل کیتے جیہڑے گورو گرنہ صاحب وچ شامل نہیں سن۔ کجھ لکھاریاں نے لفظاں دے معنی تے اپنی اپنی سمجھ موجب شلوکاں دا مطلب وی بیان کیتا اے۔ اوہناں وچوں اُگھے لکھاریاں دے ناں انج نیں:

☆	بھگتاں دی بانی	بانئ بھگوان سنگھ
☆	سٹیک بھگتاں دی بانی	بیدی کا سنگھ گیانی
☆	شلوک تے شبد فریدق	پروفیسر صاحب سنگھ
☆	کلام حقانی	ڈاکٹر جیت سنگھ ستیل
☆	فرید تے فرید بانی	ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی
☆	شلوک فرید	بابا بدھ سنگھ

ایہہ سبھے کتاباں گورکھی اکھراں وچ نیں۔ ایس لئی پاکستان دے وسنیکاں واسطے ایہناں کتاباں توں لاجھ لینا اوکھا کم سی۔ ویلے دی ایس لوڑ نوں مٹکھ رکھدے ہویاں عبدالمجید بھٹی ہوراں بابا فرید دے کلام دی گورکھی توں فارسی لپی وچ اتھنا کیتی۔ پر اوہناں نے کئی تھانواں اُتے لفظاں تے اوہناں دے معنیاں دے بیان وچ بھلیکھے کھادے۔ اوہناں دی کتاب داناں کلام بابا فرید اے۔ اوہناں مگروں چودھری محمد افضل ہوراں فارسی رسم الخط وچ بابا فرید دا کلام نویں ترتیب نال شلوک فرید دے ناں نال پیش کیتا۔ اوہناں نے چوکھی محنت نال صحیح لفظ تے اوہدے معنے لکھن دا جتن کیتا اے۔

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں ”بول فریدی“ دے سرنا نویں پیٹھ بابا فرید دے کلام نوں مرتب کیتا اے تے نال شلوکاں دے معنے وی دتے پر محمد آصف خاں دے قول موجب اوہناں نے وی کئی شلوک صحیح نہیں لکھے تے کئی تھانواں تے شلوکاں وچ وادھا گھاتا وی کیتا۔ جس پاروں شلوک دے معنی ای بدل گئے۔ جیویں گورو گرنہ صاحب وچ اک شلوک انج درج اے:

سمھناں من مانک ، ٹھاہن مُول مچانگوا
جے تُو پر یادی سک ، ہیاؤ نہ ٹھاہیں کہیں دا (9)

ڈاکٹر فقیر ہوراں ایس شلوک نوں اپنی کتاب بول فریدی وچ ایس طرح لکھیا اے:

سبھناں من نانک ٹھاہن مَول مچانگوا

جے تُوں پری دی سِک ہیماؤ نہ ٹھائے کہیں دا

ڈاکٹر ہوراں مانک دا اپنے کولوں نانک بنا چھڈیا اے۔ نالے لکھیا اے پئی گورونانک جی نے ایہہ بول اپنے کولوں لکھ کے بابا جی دے شلوکاں ”بانی شیخ فرید جیو“ وچ شامل کردتا اے۔ ایسے ای طرح جیٹی رام مشتاق تے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر بابا جی دے شلوک نمبر 12 نوں انج لکھیا اے:

فریدا کالیں جنہیں نہ راویا ، دھولیں راوے کوئے

کر سائیں سے پڑہڑی رنگین ویلا ہوئے (10)

حالاں گورو گرتھ صاحب وچ ایہہ شلوک ایس طرح ہے:

فریدا کالیں جنہیں نہ راویا ، دھولیں راوے کوئے

کر سائیں سیوں پڑہڑی ، رنگ نوویلا ہوئے

اوہناں مگروں شریف کنجاہی ہوراں کہے فرید دے سرنا نوں بیٹھ بابا فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ دے کلام دا اُردو وچ ترجمہ کیتا اے۔ اوہناں نے سدھاسا نوں گورو گرتھ صاحب توں لایا۔ ایس لئی اوہناں دی املاء تے لفظ اُچارن وچ بہت فرق دکھالی نہیں دیندا۔ اوہناں نے اک صفحے اُتے بابا فرید دا شلوک درج کیتا اے تے دو جے صفحے اُتے منظوم اُردو ترجمہ لکھیا اے۔ ایس ترجمے دی خوبی ایہہ وے پئی شریف کنجاہی ہوراں زیادہ توں زیادہ بابا فرید دے ای الفاظ ورتے نیں جیہڑے اُردو دے بوہتے نیڑے نیں۔ جویں اک شلوک اے۔

بابا فرید دا شلوک اے:

دیکھ فریدا جو تھیا، شکر ہوئی وس

سائیں ہاتھوں اپنے، دیدن کہیں کس

شریف کنجاہی دا ترجمہ انج اے:

فرید جو کھی شکر تھا آج زہر ہوا، دیکھ ہو گیا ہے کیا

بن خدا کے ہم آخر، کس سے دکھ کہیں اپنا (11)

ایس توں اڈ مقبول الہی نے بابا فرید دے کلام دا انگریزی وچ ترجمہ کیتا اے۔ اوہناں

دی ایہہ کوشش سلاہن جوگ اے پر کدھرے کدھرے اوہناں نے لفظاں دے معنی صحیح بیان نہیں
کیتے۔ جس پاروں شلوک دا مفہوم ای بدل گیا اے۔ جویں بابا جی دا شلوک اے:

فریدا ٹڈھی گنت نہ راویو، وڈی تھئی موئی آس
دھن کو کیندی گور میں، تے شوہ نہ ملیاس (12)

مقبول الہی ہوراں ایس دا انگریزی ترجمہ انج کیتا اے:

In youth she did not win her spouse.

In old, lost all hope

And in the grave, she wept and cried

Alas, my limited scope⁽¹³⁾

محمد آصف خان مرحوم نے بابا فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ دے کلام نوں بڑی پُسن
چھان، پرکھ تے پڑچول مگروں مرتب کیتا اے تے اوہناں ”آکھیا بابا فرید نے“ رکھیا اے۔
اوہناں نے ایہہ کلام سدھے سانویں گور وگرنٹھ صاحب وچوں لیا اے۔ نالے بابا فرید دے کلام
دے دوہے ہور مجموعیاں دا تنقیدی ویروا کیتا اے تے دسیا اے پئی گور وگرنٹھ صاحب وچ بابا فرید
دا سارا کلام موجود نہیں۔ اوس توں اڈ بابا جی دا ہور کلام وی موجود اے۔ جس نوں اوہناں لہجہ کے
”آکھیا بابا فرید نے“ وچ درج کیتا اے۔ نالے بابا فرید دی پیدائش دی تاریخ، اصل وطن تے
ناں بارے میکالیف دیاں پائیاں ہویاں بھٹلاں کڈھیاں نیں تے دلیلاں نال ثابت کیتا اے پئی
ایہہ سارے شلوک بابا فرید ہوراں دے نیں، فرید ثانی دے نہیں۔ ایہہ کتاب پنجابی ادب وچ
انملا وادھا اے۔ بابا فرید دا کلام وعظ تے نصیحتاں نال پُچیا ہو یا اے۔ ہر شعر وچ کوئی نہ کوئی
مت دی گل اوہناں نے تمثیلی انداز وچ بیان کیتی اے۔ ہر شعر وچ حیاتی دا تجربہ موجود اے۔ انج
جا پدا اے پئی کلام اوہلے اک سیانا، تجربہ کار، حیاتی نوں ہنڈاؤن والا بزرگ بول رہیا اے۔ بابا
جی دے کلام دا پروفیسر سعید احمد نے وی انگریزی وچ ترجمہ کیتا اے۔ اوہناں نے سارے کلام
نوں انگریزی روپ دین دی تھان بابا جی دے مشہور تے چونیوں شعراں (دوہڑیاں) نوں
انگریزی دے سچیاں وچ ڈھالیا اے۔ جویں بابا جی دا دوہڑا اے۔

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں، اساریندے بھی گئے

کوڑا سودا کر گئے گوریں جا پئے (14)

ایہذا انگریزی ترجمہ ایس طرح اے:

“Human deeds are more important and significant than man, as man has to live for a hundred years, whereas human deeds live for ever” (15)

O

حوالے

1. پیر محمد حسین شاہ: ارشادات فریدی؛ سیٹھ آدم جی کشمیری بازار لاہور بار چہارم، 1967ء ص 1 تا 5
2. احمد حسین قریشی قلعداری: پنجابی ادب کی مختصر تاریخ؛ عزیز بک ڈپو، 2002ء ص 37
3. محمد آصف خان: آکھیا بابا فرید نے؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 1978ء ص 58
4. ایضاً ص 60
5. ایضاً ص 71
6. ایضاً ص 235
7. ایضاً ص 184
8. پیر محمد حسین شاہ: ارشادات فریدی؛ ص 5
9. محمد آصف خان: آکھیا بابا فرید نے؛ ص 279
10. فقیر محمد فقیر ڈاکٹر: بول فریدی؛ پنجابی ادبی اکیڈمی لاہور، 1965ء ص 157
11. شریف کنجاہی: کہے فرید؛ لوک ورثے کا قومی ادارہ پاکستان، مئی 1978ء ص 30، 31
12. محمد آصف خان: آکھیا بابا فرید نے؛ ص 199
13. B.Maqbool Elahi: Couplets of Baba Farid; Punjabi Adbi Lehr, Lahore. 1975 P.60
14. محمد آصف خان: آکھیا بابا فرید نے؛ ص 189
15. Saeed Ahmad: Great Sufi Wisdom (Bala Farid); Adnan Books Stationers Rawalpindi, 2004, P.69

Khoj
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Punjab University Lahore (Pakistan)
 Vol:67, July.-Dece. 2011, pp 103-112

کھوج
 تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
 پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
 جولائی۔ دسمبر 2011ء، مسلسل شماره 67

وارث شاہ کا کیدو (نفسیاتی مطالعہ)

☆ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

Abstract

Kaido is the most lively character of Waris Shah of which his other characters are recognized. Kaido, being a traditional villain is not a villain in fact. Waris Shah has employed this character as a symbol of eternal vice, denied of any evolution. But this character plays a pivotal role to maintain the interest of the story. In this research article the author has studied this character in today's hegemonic and occupational perspective of international forces. He has incorporated his article with verses of Waris Shah to strengthen his view point.

پنجاب کی رومانوی داستانوں میں ہیرا رانجھا کی داستان کسی تعارف کی محتاج نہیں۔ خاص

☆ چیئر مین شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

طور پر وارث شاہ (جنم 1707ء) ⁽¹⁾ کے نوکِ قلم تک پہنچنے پر اسے جو شہرتِ دوام ملی اس کی بازگشت صدیوں سے سنائی دے رہی ہے اور صدیوں تک سنائی دیتی رہے گی۔ اس ضمن میں قصہ کی دلچسپی اور کہانی کا تانا بانا یقیناً اپنی جگہ اہمیت رکھتا ہے جو دمودر (وفات 16 ویں صدی عیسوی) ⁽²⁾، شاہ جہاں مقبل (وفات اٹھارویں صدی عیسوی) ⁽³⁾ اور چراغِ اعوان (جنم 1080 ہجری) ⁽⁴⁾ کے علاوہ دیگر شعرا کے ہاں بھی پوری صداقت کے ساتھ موجود ہے مگر حیاتِ انسانی کا جیتا جاگتا جو احساس وارث شاہ نے اسے عطا کیا ہے اس کی مثال ملنا ناممکن نہیں تو مشکل ضرور ہے اور اس کا وارث شاہ کو بھی شعوری احساس تھا۔ جس کا اظہار انہوں نے خود قصہ کے شروع میں ان الفاظ میں کیا:

حکم من کے سجاناں پیاریاں دا قصہ عجب بہار دا جوڑیا اے
 فقرہ جوڑ کے خوب درست کیتا نواں پھل گلاب دا توڑیا اے
 بوہت جیو دے وچ تدبیر کر کے فرہاد پہاڑ نوں پھوڑیا اے
 سبھا وین کے زیب بنا دتا جیہا عطر گلاب نچوڑیا اے ⁽⁵⁾
 بلکہ انہوں نے اپنی اس کاوش کو ”پرمغز“ قرار دیا:

ایسا شعر کیتا پرمغز موزوں جیہی موتیاں لڑی شہوار دی سی
 جو کو پڑھے سو بوہت خورسند ہووے واہ واہ سبھ خلق پکار دی سی ⁽⁶⁾
 شعر ”پرمغز“ اور ”موزوں“ ہونے والی بات نے وارث شاہ کے فن کو وہ اعتماد اور ”کھار“ دیا کہ وہ خود پکاراٹھے:

پرکھ شعر دی آپ کر لین شاعر گھوڑا پھیریا وچ نخاس دے میں
 پڑھن دیس وچ گھبر و خوش ہو کے پھل بیجیا واسطے باس دے میں ⁽⁷⁾
 اس شعر کے مصرعہ ثانی میں ”گھرو“ کا لفظ صرف ”نوجوان“ کے معنی میں استعمال نہیں ہوا بلکہ وارث شاہ صاحب نے اسے وسیع معنوں میں استعمال کیا ہے۔ یہاں ان کی مراد ”جوان جذبوں“ سے ہے۔ کیونکہ ہیر وارث میں لڑکپن سے لیکر عمر رسیدہ تک تمام افراد کی دلچسپی کے پہلو موجود ہیں۔ بلکہ انہوں نے خود اسے جوانی سے بڑھاپے تک کی منزلوں کا سفر قرار دیا ہے:

وارث شاہ میاں دیکھو کھیڈ پوندی اتھے منڈیاں دی اتے بڈھیاں دی

یوں یہ داستان الہڑ جوانیوں سے لیکر منہ چھپاتے جامد اور ضدی بڑھاپوں کی کتھا ہے جو مختلف کرداروں کے سہارے اپنے منطقی انجام تک پہنچتی ہے۔ زندگی کی ناکامیوں، مایوسیوں، اداسیوں سے ہوتے ہوئے اُمید و شادکامی کے خواب آنکھوں میں سجائے اکثر کردار اپنی اپنی باری پر جلوہ گر ہو کر ہمیشہ ہمیشہ کے لیے غروب ہو جاتے ہیں مگر وارث شاہ کے ہاں چند کردار ایسے ہیں جو جہالت، گمراہی، حقارت، نفرت، مایوسیوں اور رسوائیوں کی تہہ میں اُترنے کے باوجود اس طرح اُبھر کر سامنے آئے ہیں کہ وہ امر ہو کر رہ گئے ہیں جن میں ایک کردار کیدو کا ہے۔

وارث شاہ نے ایک ماہر قصہ گو یا تمثیل نگار کی طرح ہر کردار کا طویل و مختصر تعارف کروانے کی کوشش کی ہے، لیکن یہ کردار اس لحاظ سے منفرد ہے کہ ہیر کے سراپا اور رانجھے کے تخت ہزارہ کی طرح اس کا کوئی تعارف نہیں کروایا گیا۔ مگر جب یہ اچانک کہانی کی کوکھ سے پورے قد کاٹھ کے ساتھ نمودار ہوتا ہے تو پورے قصے کو اپنی لپیٹ میں لے لیتا ہے اور کچھ اس شدت سے کہ جاگیرانہ نظام کے محور و مرکز ہیر کے والد مہر چوچک اور اس کی زوجہ مہر ملکی کے طور گم کر دیتا ہے۔ یہ کردار ارتقاء کی منازل شاید اپنے جنم سے پہلے ہی طے کر چکا ہے اور اب یہ ہر جگہ ایک جامد اور ضدی کردار کے طور پر نظر آتا ہے۔ یہ پہلے پہل کہانی میں اس وقت ظاہر ہوتا ہے جب ہیر رانجھے کو مال مویشی چروانے کے لیے مہینوال کی حیثیت سے ملازم رکھ چکی ہے اور بظاہر اس کا بھتا (کھانا) لیکر مگر بغرض سرور قلب و سینہ بیلے کا رخ کرتی ہے۔ ہیر اپنے محبوب رانجھے کے لیے ندی سے پانی لینے جاتی ہے تو اسے موقع غنیمت جانتے ہوئے کیدو سخی دل رانجھے سے پوری کی بھیک مانگنے پہنچ جاتا ہے۔ وہ پوری خود کھانے کے لیے نہیں بلکہ ہیر کی شکایت و غماضی کے لیے لے جاتا ہے۔ ابھی وہ تھوڑی دور پہنچتا ہے کہ رانجھا ہیر سے اس اجنبی فقیر کے بارے میں دریافت کرتا ہے۔ ہیر دور سے اُسے دیکھتے ہی نہ صرف پریشان بلکہ مستقبل کے تاریک ہونے کے خوف سے لرز اُٹھتی ہے اور بے اختیار اس کے منہ سے نکل جاتا ہے:

ہیر آکھدی رانجھیا بُرا کیتو، تیں تاں پچھنا سی دہرائیکے تے (8)

رانجھا اپنی صاف دلی اور معصومیت سے جواب دیتا ہے کہ:

میں تاں جان دانہیں ساں اپہہ سُو ہاں خیر منگیا سو میتھوں آئیکے تے

وارث شاہ میاں اوہنوں گل پچھیں دو تن اڈیاں ہک وچ لائیکے تے (9)

کید و عمر رسیدہ فقیر ہے جس کی بسر اوقات بھیک اور جاگیر دار کی بخشش و عنایات پر ہے خواہ وہ ملال ہو یا حرام۔ گاؤں کی روایت کے مطابق نوجوان نسل اسے چچا کہتی ہے۔ ایسے کردار کسی کے حقیقی رشتے دار نہ بھی ہوں تو ”جگت چاچا“ ضرور ہوتے ہیں۔ ہیر اس کا تعارف چنڈال کہہ کر اس طرح کرواتا ہے:

ہیر آکھدی میرا چنڈال چاچا ہتھیں لاوندا پیریں بجھاوندا اے
قصے میں وارث شاہ اسے یوں متعارف کرواتا ہے:

کید و ڈھونڈ دا کھوج نوں پھرے بھوندا باس پوری دی بیلویں آؤندی اے
وارث شاہ میاں دیکھو ٹنگ لنگی شیطان دی کلا جگاؤندی اے (10)
کید و ہیر کی شکایت لیکر گاؤں کی پنچایت میں جاتا ہے تو ہیر کا باپ مہر چوچک اسے کوئی
اہمیت دینے کو تیار نہیں۔ پنچائی بھی چوچک کے ہمنوا ہیں کہ:

سردار ہیں چوراں اُچکیاں دا سُوہاں بیٹھا ہیں ساہنواں پیڑیاں دا (11)
تینوں ویر ہے نال ایانیاں دے اتے ول ہے دب وڑیاں دا
آپ چھیڑ کے پچھوں دی پھریں روند ائیہوچ ہے ماہنواں بھیڑیاں دا
چوچک اس سے مخاطب ہوتے ہوئے کہتا ہے:

جھوٹھیاں سچیاں چغلیاں میل کے تے گھر و گھریں توں لوتیاں لاونا ہیں (12)
پیو پُتراں توں یار یار کولوں ماواں دھیاں نوں پاڑ دکھاونا ہیں
تینوں بان ہے بُرا کمانے دی اینویں ٹکراں پیا لڑاونا ہیں
پرہاں جا جٹا پچھا چھڈ ساڈا اینویں کاسنوں پیا کھپاونا ہیں
یہی نہیں بلکہ چوچک پنچایت یا چوپال میں بیٹھے اپنے بھائی بندوں سے کہتا ہے کہ اس
کی سہلی ٹوپی اور خود ساختہ درویشانہ حلیے پر مت جائیں کیونکہ چغلی کھانے کا ماہر اور نشئی ہے:

ایہہ چغل جہان دا مگر لگا فقر جان دے ہو نال سہلیاں دے
کدی نال مداریاں بھنگ گھوٹے کدی جانچے نال چیلیاں دے (13)

رگ اک ودھیک ہے لنگیاں دی رکت گھن فرنیج ملکھسیا او (14)

کہنا ہے کہ اس جیسے لنگے کی شرارت کی ایک ”رگ“ زیادہ ہوتی ہے۔ یہ احسان فراموش (رگرت گھن) فریجی (عورتوں کی طرح مکر کرنے والا) اور ملکہیسیا (ناپاکی کی وجہ سے حالت غسل طاری ہونے کے باوجود غسل کیے بغیر لوگوں کو اپنی پاکدامنی کا یقین دلانے والا) ہے۔

ہیر اور اس کی ساٹھ سہیلیوں سے مار کھانے کے بعد کیدو پنچایت میں پہنچا تو لڑکیوں نے مردوں سے مخاطب ہوتے ہوئے کہا کہ اس کا کردار تو یہ ہے کہ:

وار گھتیا کون بلا کُتا درکار کے پرانہ نہ مار دے ہو

ایہہ لُجُ مشنڈڑا اسیں گڑیاں ابے سچ تے جھوٹھ نتار دے ہو

پُرش ہونیکے نڈھیاں نال گھلدا تسیں گل کیہ چا نکھار دے ہو (15)

گویا کیدو ابتداء ہی سے برائی کا مجسمہ ہے جس میں نیکی کی ایک رمک بھی باقی نہیں۔ اگر باطنی طور پر برائی کا مجموعہ ہے تو بظاہر بھی اس میں جمالیات کی کوئی جھلک نہیں۔ وہ ایک ٹانگ سے لنگڑا، ایک آنکھ سے کانا اور بد وضع ہے۔ عجیب اتفاق ہے کہ لوگوں کی بڑھتی ہوئی نفرت ہی اس کردار کی کامیابی کا سبب بن گئی ہے۔ شاید اس کی وجہ یہ کہ جب تک اچھائی کے مقابل برائی کا سمبل نہ ہو اُس وقت تک اچھائی کی اہمیت بھی واضح نہیں ہوتی۔ چنانچہ وارث شاہ نے اسے تخلیق کر کے مختلف اخلاقی اور جمالیاتی قدروں کے ارتقاء کی کوشش کی ہے۔

وہ رانجھے سے پیار کے نتیجے میں ہیر کے لیے جس قدر سخت اور ناروا سزائیں تجویز کرتا ہے اس سے صاف پتا چلتا ہے کہ وہ اندر سے کس قدر بھیانک ہے۔ وہ ہیر کی ماں کو بار بار مجبور کرتا ہے کہ:

کیدو آ کھدا دھیو ویاہ ملکی دھروئی رب دی من لے ڈائے نی

اکے مار کے وڈھ کے کرس پیرے منہ سر بھن چواں ساڑ سائے نی

وکیہ دھیو دے لاڈ کیہ دند کڈھیں بہت جھوریں رتے قصائے نی

اکے بنھ کے بھورے چا گھنوں لب وانگ بھڑولے دے آئے نی (16)

ہیر کو زبردستی ڈولی میں بٹھا کر جب رخصت کیا جاتا ہے تو یہ حقیقت بھی بہت جلد افشا ہو جاتی ہے کہ ”کھیڑے“ سیالوں کے ہم پلہ نہ تھے۔ جبکہ رانجھے کو بظاہر سیالوں کا ہم پلہ نہ ہونے کی بنا پر برادری نے ہیر کا رشتہ رانجھے کو دینے کی مخالفت کی تھی:

رانجھیاں نال نہ کدی ہے ساک کیتا نہ دتیا کدے کڑمائیاں وو
 کتھوں رلدیاں گولیاں آیاں دجن ایہہ سیالاں دیاں جائیاں وو (17)
 مگر جب کیدو جیسے کمینہ صفت اور کینہ پرور اپنی چرب زبانی سے چوچک اور ملکبوں کو یہ
 باور کروانے میں کامیاب ہو جائیں:

جدوں جٹ اودھال لیجاگ ٹڈھی تڈوں جھورسو باریاں ہاریاں نوں (18)
 تو ناز و نعمت میں پٹی بیٹیاں بھی ماں باپ کے لیے بوجھ بن جایا کرتی ہیں اور ایسی ”ہیروں“ کے
 لیے کیدو ان کے کاتب تقدیر اور بڈھے کھوسٹ سیدے کھیڑے ان کا مقدر ٹھہرائے جاتے ہیں۔
 کیدو کے سبب ہیر کے ساتھ بھی ایسا ہی ہوا۔ وہ مہر چوچک کا ہمدرد بن کر اسے حالات سے آگاہی
 دینے کی کوشش میں ہے مگر چوچک ہے کہ اسے خاطر میں لانے کو تیار ہی نہیں۔ آخر ایسا کیوں؟
 اس لیے کہ اسے معاشرتی ادب و آداب سے دور کا بھی واسطہ نہیں ہے۔ اسے اس بات کی قطعاً
 تمیز نہیں کہ نصیحت اور طعنے میں زمین و آسمان کا فرق ہوتا ہے۔ اس کی بات نصیحت نہیں، شرارت
 ہے بلکہ دشمن کا وہ طعنہ ہے جس میں سلیقہ نام کی کوئی چیز نہیں۔ اس کے ذہن میں بس ایک ہی بات
 سہائی ہوئی ہے کہ وہ کسی نہ کسی طرح خود کو سچا ثابت کر دے خواہ اس کے لیے ہیر، مہر چوچک اور مہر
 ملکی کے گھر کی خاک اڑ جائے۔ وارث شاہ نے اس کردار کے ذریعے طعنے اور نصیحت کے فرق کو
 نمایاں کر دیا ہے۔

سوال یہ ہے کہ کیدو بار بار بے عزت ہو کر بھی اپنی ہٹ دھرمی پر قائم کیوں ہے؟ جوں
 جوں اس کی بے عزتی ہوتی ہے توں توں اس کی بے قراری بڑھتی ہے۔ کیا اس کی بے قراری ہی
 اس کے قرار اور لذتِ زندگی کا سبب تو نہیں؟ اس سوال کا جواب ہمیں اپنے دیہاتی خصوصاً
 جاگیرداری ماحول ہی سے کشید کرنا ہوگا۔ آج کے ترقی یافتہ زمانے میں بھی ہمارے جاگیرداری
 نظام میں اصلاح اور غریب عوام کی فلاح پوری طرح ممکن نہیں ہو سکی۔ آج بھی بڑا، نواب،
 جاگیردار یا گاؤں کا چوکھیا، مفلوک الحال عوام کی قسمت کا اُن داتا ہے اور عوام اس کے لیے کیڑے
 کوڑے۔ غریب کے لیے پیٹ کا دوزخ بچھانے کے لیے نہ پورا اناج ہے نہ ذہن کو جلا بخشنے کے
 لیے تعلیم کا بندوبست۔ ایسے میں چھوٹی ذاتوں، کارندوں اور کیدو جیسے منکوتوں کے لئے جاگیردار کا
 اس حد تک خوشامدی، ہمدرد، وفا شعار اور خدمت گار رہنا ضروری ہے کہ وہ جاگیرداروں کی پیدا کی

ہوئی طبقاتی تقسیم اور جامد اقدار کے اس قدر محافظ بن کر رہیں کہ انہیں ان اقدار کی جاگیر دار سے زیادہ فکر ہو۔ کیونکہ اگر وڈیرے جاگیر دار رہیں گے تو ان کی قدریں بھی رہیں گی اور یہ خدمت گار بھی زندہ رہ سکیں گے۔ اسی میں اُن کی بقاء ہے اور وہ اپنی فنا کو بقا پر ترجیح نہیں دے سکتے۔ کیدو اسی لیے ان جامد قدروں کی حفاظت اپنا فرض سمجھتا ہے کہ کل کلاں کو مہر چوچک کی نظروں سے گرنے جائے اور کسی مشکل حالات میں گرفتار چوچک کو وہ باور کروا سکے کہ کیا میں نے وقت سے پہلے نہیں بتا دیا تھا کہ:

جدوں چاک ادھا لیجاگ نڈھی تدوں جھورسو بازیاں ہاریاں نوں
 وارث شاہ کے بعض ناقدین نے یہاں ایک سوال اٹھایا ہے کہ اس کہانی کا انجام کار
 آخر وہی ہوا جس کا کیدو نے اشارہ کیا تھا، اس نے چوچک کو قبل از وقت نتائج سے آگاہ کر کے
 اس کی عزت کا محافظ ہونے کا جو ثبوت دیا ہے اس پر کیدو کیلئے لعن طعن کیوں کر روا ہے؟
 جواب سیدھا سادا ہے کہ وہ یہ سارا کچھ ہمدرد اور مخلص ہو کر نہیں کر رہا بلکہ اپنے آپ کو
 سچا ثابت کرنے کے لیے کر رہا ہے۔ اسی میں اس کی تسکین و تمنائیت ہے۔ ورنہ نصیحت کرنے والا
 نہ تو بھانڈوں کی طرح سر محفل کسی کو بدنام کرتا پھرتا ہے نہ ہی ڈھول حرام شیطان کی طرح ڈکا بیچ
 بازار کے لگاتا ہے۔ ہمدرد و مخلص ہونے کا تقاضا تو یہ تھا کہ چوچک اور مہرملکی کو گوشہ تہائی میں
 سرگوشی کے عام میں سب کچھ بتا دیتا۔ مگر اس نے ایسا ہرگز نہیں کیا۔ سلیقہ شعاری اس کی فطرت
 میں شامل ہی نہیں۔ بدسلیقہ شخص بُری نیت سے اچھی بات بھی کرے تو اچھی نہیں ہوتی کیونکہ
 شیطان بظاہر نیکی اور اچھائی کے راستے پر چل کر بھی برائی کا درس دینے کا ہنر جانتا ہے۔

ایسے لگتا ہے جیسے کیدو کے جسمانی عیب اس کی نفسیاتی بیماری میں تبدیل ہو کر ہمیشہ
 ہمیشہ کے لیے اس کے باطن کا حصہ بن چکے ہیں۔ اس لیے وہ ایک ایسا نفسیاتی مریض ہے جو خود
 ہمہ وقت خوش و نشاط سے تہی دامن ہے۔ ایسے افراد کے لیے ایک معمولی سی خوشی بھی بہت اہمیت
 رکھتی ہے جس کو حاصل کرنے کے لیے وہ کچھ بھی کر سکتے ہیں جس کی معاشرہ انہیں اجازت دے یا
 نہ دے۔ وہ ایسا عمل اس لیے بھی کرتے ہیں کہ جتنی دیر تک دوسرے کسی مصیبت میں گرفتار رہیں،
 یا تضحیک و تشنیع کا نشانہ بن رہیں گے یہ اتنے عرصے کے لیے نفرت و حقارت سے بچے رہیں
 گے۔ دوسروں کے لیے سزا رسانی کا پہلو ایسے افراد کے لیے مزے اور خوشی سے بھر پور ہوتا ہے

اس لیے اپنی خوشیوں کو دو بالا کرنے کے لیے یہ ایذا رسانی کے دوران یہ کو زیادہ سے زیادہ طول دینے کی کوشش کرتے ہیں۔ کیدو نے نیلے سے لیکر ہیر کی ڈولی تک حالات کو ایک لمبے عرصے تک پُر سکون اور ٹھنڈا نہیں ہونے دیا۔

نفیسات کے ماہر کہتے ہیں کہ اس طرح کے نفسیاتی مریضوں کے پس منظر میں بے شمار حقائق ہو سکتے ہیں۔ یہ بھی ہو سکتا ہے کہ کیدو نے کسی حُسن سراپے کو اپنی سوچوں کا مرکز بنایا ہو مگر اسکی جسمانی بد صورتی ہی اسکا جرم بن گئی ہو اور یوں اسے محبت میں ناکامی سے دوچار ہونا پڑا ہو۔ یا پھر کسی نے اس سے محبت ہی نہ کی ہو اور اُس نے اس محرومی کا بدلہ رانجھے سے لیا ہو۔ بقول پروفیسر علی عباس جلاپوری یہ پہلو اس لیے بھی قابل غور ہے کہ جو مرد کوتاہ ہمتی کے سبب جنسی حظ سے بہرہ اندوز نہیں ہوتے اور وہ عورتیں جو بد صورت ہوتی ہیں اور کشش کا سبب نہیں ہوتیں وہ باہمت اور خوبصورت لوگوں کو جو زندگی کا لطف اٹھاتے ہیں برا سمجھتے ہیں۔⁽¹⁹⁾ کیدو انہی میں سے ایک ہے۔ وہ تصور ہی تصور میں ہیر کو اپنی پسند کا مرکز تو خیال کرتا ہے مگر اپنی عمر، کوتاہ ہمتی اور معاشرتی Status نہ ہونے کی بنا پر وہ اسکا اظہار کرنے کی جسارت نہیں کر سکتا مگر دبی زبان میں اس کا ذکر کر ہی جاتا ہے:

کیدو آئیے آکھدا سوہریو او میتھوں کون چنگا مت دیسیا او⁽²⁰⁾

اس کا چوچک کے گھر والوں کو ”میرے سوہریو“ کہنا، اس کی اُس غلیظ خیالی دنیا کی عکاسی کے لیے کافی ہے جس کی بنا پر وہ اپنے آپ کو رانجھے کا مد مقابل یا ولن خیال کرتا ہے مگر یہ عجیب و غریب ولن ہے کہ نہ تو کھل کر ہیرو کے راستے میں آتا ہے اور نہ اس کے مد مقابل نکلتا ہے بلکہ تمام بدلے ہیر سے یا اس کے والدین کو بدنام کر کے لیتا ہے۔ یہ زندگی کی بازی نہ تو خود کھیل سکتا ہے اور نہ ہی دوسروں کو کھیلتے دیکھ کر خوش ہوتا ہے۔ قدم قدم پر لگائی بجھائی کا ماہر اور وہ بھی ایک ٹانگ کے سہارے۔ لائق کی فارسی مثنوی میں اسے بجا طور پر ”بلائے یک پا“ کہا گیا ہے۔

شیطان ملعون پر جتنی بار بھی لعنت بھیجی جائے وہ بار بار آتا ہے اور اپنے فریب کے جال میں انسانوں کو پھانسنے کی آخری حد تک کوشش ضرور کرتا ہے۔ کیدو نے بھی بار بار نفرت و حقارت کے تیر کھائے مگر اپنی کوشش ترک نہیں کی اور ہستے ہستے گھر کو جہنم بنا کے چھوڑا۔

پوری داستان میں یہ واحد کردار ہے جو ابتدا سے انتہا تک نہ کسی مصلحت کا شکار ہوا اور نہ

ہی سرنگوں۔ غرور تکبر کی یہ علامت تخلیق آدم سے لیکر ابد الابد تک قائم رہے گی۔ ناپسندیدہ برائی ہونے کے باوجود اسکا قائم رہنا نیکی و خیر خواہی کی پہچان اور عمر دوام کی ضمانت ثابت ہو رہا ہے۔ یہ انسانی جیون کی کہانی کے ٹپو کو تیز کر دیتا ہے۔ زندگی کی وہ کہانیاں، داستانیں جو اہلیے پر انجام پذیر ہو کر ہمیشہ ہمیشہ کے لیے زندہ ہو گئیں انہیں شہرت دوام سے ہمکنار کرنے میں ایسے کردار کی اہمیت سے انکار نہیں کیا جاسکتا۔ وارث شاہ کی داستان ہیر میں بھی اس کی یہی اہمیت ہے کہ ہیر، رانجھا، چوچک و ملکی وغیرہ کی خوابیدہ صلاحیتیں اور زندگی کے رویے اسی کے سبب پوری طرح ابھر کر سامنے آئے۔ اقبال کی شاعری میں بھی اس کی جو بازگشت سنائی دیتی ہے وہ اسے ایک ایسی قوت ثابت کرتی ہے جس کے ادراک سے حیات انسانی کے بہت سے شعوری گوشے روشن ہونے کے امکانات پیدا ہو جاتے ہیں اور سوچ و فکر کی بہت سی نئی راہیں کھل سکتی ہیں۔ اس کے بغیر انسان کی کہانی سپاٹ کہانی ہے جس میں وہ رنگینی، دلچسپی اور وہ دلکشی نہ ہو جو جامد اور متحرک قوتوں کی کشمکش سے وجود میں آتی ہے۔ مگر زندگی کی اس رونق افزونی کو قائم رکھنے کے لیے ضروری ہے کہ انسان اس کردار کے ہاتھوں میں کھلونا بننے کی بجائے خود اس کے رچائے ہوئے کھیل سے سبق سیکھے اور اپنی خلیفۃ اللہ ہونے کی قوت سے نیکی اور خیر کے رویوں کو شر اور برائی کے رویوں پر غالب کرنے کا اہتمام کرے۔ کیونکہ اکثر اوقات یہ ازلی برائی اپنے ظہور کے لیے پیکر انسانی ہی کا سہارا ڈھونڈتی ہے۔

آج کے سنیر یو میں غور کریں تو نیکی، خیر اور امن کے نام پر امن برباد کرنے اور دہشت گردی کو ہوادے کر انسان اور انسانی قدروں کو تہہ و تیغ کرنے والے یہی کیدو ہیں جو غریب مجبور و بے کس قوموں کی غربت و افلاس اور بے بسی کا ناجائز فائدہ اٹھاتے ہوئے دھونس دھاندلی سے ان کے بچے کھچے Sources پر بھی ہاتھ صاف کرتے ہیں اور اپنے فرنج اور ملکہیسی ہونے کے پہلو کو چھپانے کے لیے ان کی آنکھوں میں ہمدردی اور محافظت کی دھول جھونک رہے ہیں۔ مگر کب تک۔ آخر کار عالمی سطح پر یہ شعور بیدار ہو کر رہے گا:

وارث شاہ اہلیس دی شکل کیدو ایہو مول ہے سبھ بکھیڑیاں دا (21)

حوالے

- 1- مجلہ کھوج نمبر 32، شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی، ص 94
- 2- مولابخش کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ کشتہ اینڈ سنز، لاہور 1960ء ص 48
- 3- ایضاً ص 47
- 4- ایضاً ص 81
- 5- وارث شاہ: ہیر؛ مرتبہ عبدالعزیز، پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور 1964ء ص 4
- 6- ایضاً ص 389
- 7- ایضاً ص 388
- 8- ایضاً ص 43
- 9- ایضاً
- 10- ایضاً ص 42
- 11- ایضاً ص 75
- 12- ایضاً ص 76
- 13- ایضاً ص 45
- 14- ایضاً ص 70
- 15- ایضاً ص 78
- 16- ایضاً ص 46
- 17- ایضاً ص 91
- 18- ایضاً ص 71
- 19- علی عباس جلاپوری: مقامات وارث شاہ؛ تخلیقات، لاہور 1999ء ص 52
- 20- ہیر وارث شاہ؛ ص 70
- 21- ایضاً ص 75

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:67, July-Dece. 2011, pp 113-119

کھوج
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی- دسمبر 2011ء، مسلسل شمارہ 67

حضرت سلطان باہو کے کلام میں پیامِ فقر

☆ ڈاکٹر غلام اکبر

Abstract

Hazrat Sultan Bahu (RA) is one of the most distinguished mystic poets of the Subcontinent. His poetry professes the purity of soul and being as enshrined in the Holy Quran and Sunnah. This Article reflects the spiritual messages of his poetry which enhanced the diction and ideas of Punjabi literature.

بندگانِ سلوک جب خود کلامی میں محو ہوتے ہیں تو بہ ظاہر یہ معلوم ہوتا ہے کہ وہ شاید اپنے آپ سے گفتگو کر رہے ہیں مگر وہ تو اپنے اندر کے سالک سے ظاہر اور باطن کے بارے میں محو گفتگو ہوتے ہیں۔ گویا اگر یہ کہہ دیا جائے کہ وہ اپنا احتساب کر رہے ہوتے ہیں تو بے جا نہ ہوگا۔ کیوں کہ جلوت اور خلوت کا ایک ہی ہونا اصل میں سالک کا اہم مقام ہے۔ ایک دفعہ حضرت ابوسعید ابوالخیر کے خلیفہ عبدالکریم سے لوگوں نے پوچھا کہ تم مرشد

حضرت ابو سعید الخیر کی کوئی ایسی بات بتاؤ جو عجائب روزگار ہو یعنی دنیا میں انوکھی ہو۔ تو عبدالکریم نے جواب دیا کہ مرشد جو بات مجھے جلوت میں کہتے ہیں وہی خلوت میں کہتے ہیں یعنی ان کے ظاہر اور باطن میں کوئی فرق نہیں۔ شاعری ہو یا نثر اس کے علمی و ادبی سرمایے کو ہمارے برصغیر پاک و ہند میں صوفیاء کرام نے نہ صرف اپنے لیے مشعل راہ بنایا بلکہ اس سرمایے کو ادبی و علمی صورت میں بیان بھی کیا ہے۔ پند و نصائح کو عام طور پر اگر کسی پر مسلط کر دیا جائے تو وہ کسی دوسرے پر ناگوار گزرنا فطری عمل ہے۔ اگر اسی بات کو داستان کی صورت بیان کر دیا جائے تو قاری اس کا نتیجہ از خود اخذ کر لیتا ہے اور یوں معاشرے میں خیر و بھلائی کا عمل شروع ہو جاتا ہے۔ اسی روش کو ہمارے برصغیر پاک و ہند کے علماء اور صوفیاء نے بھی اپنا یا اور اپنے اپنے کلام میں اگرچہ وہ نثری ہو یا نظمیں دونوں صورتوں میں بیان کر ڈالا۔ اس کی مثال دیکھنی ہو تو کشف المحجوب کو دیکھا جاسکتا ہے۔ جس کے بارے میں حضرت نظام الدین اولیاء نے کہا تھا ”اگر کسی کو مرشد میسر نہ ہو تو وہ کشف المحجوب پڑھ لے اسے مرشد مل جائے گا۔“⁽¹⁾

پنجابی زبان کے شعرا نے فارسی شعرا کی طرح رموز تصوف پر مشتمل پنجابی ادب کے علم کو آئندہ نسلوں تک پہنچانے کیلئے ہدایت سادگی، سچائی، واردات قلبی کی تشریح توضیح کی اور اپنی تمام تر عمر کو تصوف کی دنیا میں رہ کر تمام کیا۔ اگرچہ حضرت سلطان باہو کی فارسی تصانیف خاصی بوقلموں، متمول اور توانا ہیں، مگر آپ کا پنجابی کلام منفرد مقام رکھتا ہے اور دیگر پنجابی صوفی شعرا سے الگ مقام حاصل کر چکا ہے۔ آپ کے پنجابی کلام میں جا بجا تفسیر قرآنی اور اعادہ احادیث نبوی پائی جاتی ہیں۔ حتیٰ کہ آپ محکم الفقراء میں فرماتے ہیں کہ:

”میرا نام ’باہو‘ ایک نقطے کے اضافے سے ’یاہو‘ بن جاتا ہے جس سے
انسیت خاص ذات ربانی ہے۔“⁽²⁾

اسی لیے تو آپ کے کلام میں ’باہو‘ یعنی ’یاہو‘ نظر آتا ہے۔ ابو کاشف قادری آپ کے کلام کے بارے میں یوں رقمطراز ہیں:

”آپ نے اپنی شاعری میں اس دنیا کی بے ثباتی کو مختلف انداز اور
حوالوں سے بیان کیا ہے اور اس کے بارے میں انتہائی سخت تنقید سے

کام لیا ہے۔ آپ نے عشق الہی کے موضوع کو خالصتاً عشق کے رنگ میں اس طرح سمو دیا ہے کہ ہر بات اپنی جگہ واضح اور روشن نظر آئے اور سچا عاشق الہی راہِ حق سے بھٹکنے نہ پائے۔ اسی طرح آپ نے اپنے کلام میں جا بجا 'موتوا قبل ان تکلفوا' تشریح نہ صرف بیان کی ہے بلکہ اس پر بہت زور دیا ہے اور اسے اللہ تعالیٰ کی راہ میں قربانی اور نذرانہ قرار دیتے ہیں۔⁽³⁾

بقول مولانا روم:

ہرچہ گوید مرد عاشق بوی عشق
از دھانش می جہد در کوی عشق⁽⁴⁾

حضرت سلطان باہو کی اپنے عہد کے سماجی، معاشرتی، معاشی، ثقافتی پہلوؤں پر خاص نظر تھی۔ اسی لیے تو انھوں نے اپنی شاعری کے ذریعے اس کا اظہار کیا تاکہ معاشرے میں براہِ راست اس کی تفہیم کا عمل بیان ہو جائے۔ گویا تبھی تو انھوں نے اپنے آپ سے مخاطب ہو کر کہا۔ نہ میں عالم، نہ میں سنی، نہ ہندو، نہ میں جوگی، کیوں کہ جب کوئی عام آدمی اپنے اندر جھانکتا ہے تو اسے اپنے اندر بہت سی خوبیاں اور خامیاں نظر آتی ہیں۔ وہ خوبیوں کو تو بیان کرتا ہے مگر خامیوں کو بیان کرنے میں عار محسوس کرتا ہے۔ دراصل حضرت سلطان باہو انہی تمام باتوں کو مد نظر رکھتے اس کا بیان عمل میں لائے اور کہا:

نہ میں عالم، نہ میں فاضل، نہ مفتی، نہ قاضی ہو
نہ دل میرا دوزخ تے، نہ شوق بہشتیں راضی ہو
نہ میں تریبے روزے رکھے نہ میں پاک نمازی ہو
باجھ وصال اللہ دے باہو دنیا کوڑی بازی ہو⁽⁵⁾

یعنی نہ تو میں عالم نہ ہی فاضل اور نہ ہی کوئی فتوے صادر کرنے والا مفتی اور نہ ہی فیصلے سنانے والا قاضی ہوں۔ جہاں تک دوزخ کے خوف کا تعلق ہے تو مجھے اپنی کیفیات قلبی کے حوالے سے نہ تو اس کا کوئی خوف ہے اور نہ ہی مجھے جنت میں داخل ہونے کا شوق ہے۔ جنت کے حصول کی

خاطر میں نے نہ کبھی تمیں روزے رکھے اور نہ ہی کبھی باقاعدگی سے نماز پڑھی۔ بس یہ تمام باتیں اضافی ہیں میں تو صرف یہ جانتا ہوں کہ وصالِ الہی کے بغیر یہ دنیا جھوٹ ہے۔ سلطان باہو کے اس فرمان سے صاف ظاہر ہوتا ہے کہ صوفیا نے ہمیشہ اپنے مقام و مرتبہ کو کم ترجیح دی ہے بلکہ ہمیشہ ذاتِ الہی اور وصالِ الہی کی بات کی۔ یعنی ظاہری عمل کو ترجیح نہیں دی بلکہ اپنے باطن کو بھی درست رکھنے کی تلقین کی۔ اپنے آپ سے مخاطب ہو کر فرماتے ہیں:

نہ میں سنی نہ میں شیعہ، میرا دوہاں توں دل سرٹیا ہو
کٹ گئے سب خشکی دے پینڈے، دریا رحمت وڑیا ہو
کئی من تارے تڑتر ہارے، کوئی کنارے چڑھیا ہو
صحیح سلامت پار گئے جھہ مرشد دا لڑ پھڑیا ہو⁽⁶⁾

حضرت سلطان باہو فرماتے ہیں کہ عقیدے کے حوالے سے نہ میں سنی اور شیعہ ہوں۔ تفرقے کی وجہ سے میں دونوں سے باز آیا۔ یہ تفرقوں کی وجہ سے خشک اور بے قرار راستے ہیں بلکہ یہ تو اللہ تعالیٰ کی خاص مہربانی ہے کہ اس نے مجھے اپنی رحمت کے دریا میں داخل کر لیا ہے اور تمام تر خشکیوں کو ختم کر دیا ہے جس کی وجہ سے میں نے منزلِ پالی اور اے باہو! وہی لوگ منزلِ پانے میں کامیاب ہوتے ہیں۔ جو مرشدِ حق سے متصل رہتے ہیں۔

حضرت سلطان باہو کے درج بالا اشعار کا مطالعہ کیا جائے تو معلوم ہوتا ہے سب سے پہلے انھوں نے اپنی ذات کی نفی کی اور مرشدِ حق یعنی اللہ کی ذات کو ہی کامل تر جانا اور مانا اور اسی کے وصال کی طلب گاری کی۔ پھر تفرقے بازیوں سے باز رہنے کی تلقین کی۔ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے:

اور سب کے سب اللہ تعالیٰ کی راہ کو مضبوطی اور ثابت قدمی سے اختیار کرو۔ (13:3)⁽⁷⁾

اسی حوالے سے رب العالمین کا یہ فرمان بھی ہماری راہنمائی کرتا ہے کہ:
”تم سب کے سب مل کر اللہ تعالیٰ کی رسی کو تھامے رہنا اور تفرقوں میں نہ بٹ جانا“ (103:3)⁽⁸⁾

یہی پیغام آفاقی اور دائمی ہے۔ اس لیے کہ اس کے بغیر کچھ بھی مکمل نہیں۔ اسی تناظر میں حضرت سلطان باہو نے درج بالا بیانات کی وضاحت کی بابت میں لکھا ہے:

نہ اوہ ہندو نہ مومن نہ سجدہ دین مسیتی ہو
دم دم دے وچ دیکھن مولا جھساں قضا نہ کیتی ہو
آہے دانے، بنے دیوانے، ذات محی و نچ کیتی ہو
میں قربان تمھیں توں باہو عشق بازی جن لیتی ہو⁽⁹⁾

اہل اللہ ظاہر میں لوگوں کی طرح نہ تو ہندو اور نہ ہی مومن اور نہ ہی دکھاوے کے لیے مسجد میں سجدہ ریزی کرنے والے ہوتے ہیں بلکہ یہ لوگ ہمیشہ حق کی تلاش اور ہر وقت محبوب سے لگن کے متلاشی ہوتے ہیں اور ایک لمحہ بھی اُس کی یاد سے غافل نہیں ہوتے۔ کیونکہ ایک نگاہ ہٹانے سے نماز ٹوٹ جاتی ہے اور قضا کو ادا کرنا انھیں گوارا نہیں ہوتا۔ حضرت سلطان باہو فرماتے ہیں عشق حقیقی کی لگن ایسی لگن ہے جو اہل ہوش و خرد اور دانا لوگوں کو بھی گھائل کر لیتی ہے۔ اور وہ اسے قبول کر لیتے ہیں۔ وہ فرماتے ہیں کہ میں اُن پہ قربان جو عشق الہی میں ثابت قدم رہے۔ بلکہ راہِ حق میں حق طلبی کے سوا کسی اور چیز کی خواہش تک نہیں۔ بلکہ کسی آرزو اور خواہش کو اپنے نزدیک تک نہ آنے دیا۔ حتیٰ کہ حق کی بازی پالی۔ انہی لوگوں کے لیے شاید حافظ شیرازی نے کہا تھا:

فردا شراب کوثر و حور از برای ماست
و امروز نیز ساقی مہروی و جام می⁽¹⁰⁾

سلطان باہو عبادت و ریاضت کی اصل غرض و غایت بیان کرتے ہوئے فرماتے ہیں:

نہ میں جوگی، نہ میں جنگم، نہ میں چلہ کمایا ہو
نہ میں بھج مسیتی وڑیا نہ تسبا کھڑکایا ہو
جو دم غافل سو دم کافر، مرشد ایہ فرمایا ہو
مرشد سوہنی کیتی باہو پل وچ چا بخشایا ہو⁽¹¹⁾

یعنی نہ میں جوگی اور نہ مہمان جوگی بلکہ میں نے تو کسی قسم کا چلہ بھی نہیں کیا۔ میں تو بھاگ بھاگ مسجد بھی نہیں گیا اور نہ ہی ظاہری تسبیح کی ہے۔ بلکہ مرشد نے تو یہاں تک فرمایا ہے کہ جواز سے غافل وہ ہر دم غافل ہے۔ میرے مرشد کامل نے تو مجھے ایک ہی سب سے قیمتی رمز بتائی ہے کہ بندے کو اپنے پروردگار سے کسی بھی لمحے غافل اور لائق نہیں ہونا چاہیے کیوں کہ ذرا سی غفلت بندے کو تباہی کے گڑھے میں گرا دیتی ہے۔ اسی کا نام تو فقر ہے۔ جس میں بندہ اللہ کی ذات سے ہر لمحہ ڈرتا ہے کہ کہیں اس ذات سے تعلق ٹوٹ نہ جائے اور اس کی عبادت و ریاضت کہیں خاک میں نہ مل جائے۔ عبادت کی یہی حقیقی غرض و غایت ہے:

گر بگوید فقہ فقر آید ہمہ

بوی فقر آید از آن خوش دمدمہ (12)

حضرت سلطان باہو کے بیان کردہ انبیاء کو اگر دیکھا جائے تو معلوم ہوتا ہے کہ کوئی بیت بھی فرامین حق تعالیٰ اور حضور اکرم ﷺ کے بتائے گئے احکامات سے خالی نہیں۔ بلکہ جو انھوں نے فرمایا تھا کہ میرا نام 'باہو' ایک نقطے کی تبدیلی سے یعنی 'یاہو' بن جاتا ہے جس سے انسیت خاص ذات ربانی پیدا ہو جاتی ہے، کا حق ادا کیا ہے۔ یعنی سب سے پہلے توحید کا پرچار پھر پیروی محمدی کی تلقین اور تفرقہ بازی سے اجتناب، عشق حقیقی کی تلاش اور پھر جوگ، فقر یعنی اس ذات حق سے وصال کی طلب، کیوں کہ صوفیاء کرام کا یہ اولین منصب رہا ہے کہ وہ ہمیشہ حق بات کی تاکید اور تلقین کرتے ہیں اور خود بھی اس پر عمل پیرا ہوتے ہیں۔

موجودہ مسائل اور عصر حاضر کی بے چینوں کو دیکھا جائے تو انہی احکامات الہی سے دوری کا سبب ہیں۔ کہیں ہم فرقوں میں بٹے ہوئے ہیں تو کہیں ریاکاری کے مناظر نظر آتے ہیں جو معاشرے میں خرابیوں کا باعث ہیں۔ اب تمام خرابیوں اور پریشانیوں کا حل سلطان باہو اور ان جیسے صوفیاء کے اُس عارفانہ کلام کی تفہیم میں ہے جو انہوں نے معاشرتی اصلاح کی غرض سے کہا ہے۔ مولانا روم نے کیا خوب فرمایا تھا:

گرچہ دیوار انگلند سایہ دراز

باز گردد سوی او آن سایہ باز

این جهان کوہ است و فعلی ماندا
 سوئے ما آید ندا ہا را صدا⁽¹³⁾
 اس لیے کہ ہر شخص کے اعمال کا فائدہ بھی اس کو پہنچے گا اور اس کا برا نتیجہ بھی اسی کو
 برداشت کرنا پڑے گا۔

O

حوالے

- 1- محمد اکرم شاہ، سید، ڈاکٹر اقبال و ملی تشخص، بزم اقبال، لاہور، 1998ء، ص 73۔
- 2- ابوالکشف قادری، شرح ابیاتِ باہو، مشتاق بک کارنز، الکریم مارکیٹ اردو بازار، لاہور، ص 10
- 3- ایضاً
- 4- جلال لدین رومی: مثنوی معنوی؛ بسعی و اہتمام و تصحیح، رینولد لین نیکسون، انتشارات امیر کبیر،
 تہران، ایران، 1353 ش، ص 143
- 5- ابوالکشف قادری: شرح ابیاتِ باہو؛ ص 580
- 6- ایضاً ص 586
- 7- القرآن
- 8- ایضاً
- 9- ابوالکشف قادری: شرح ابیاتِ باہو؛ ص 589
- 10- حافظ شیرازی: دیوان غزلیات؛ یکوشش دکترا خلیل طیب رہبر، دانش گاہ تہران، ایران،
 1375 ش، ص 582
- 11- ابوالکشف قادری: شرح ابیاتِ باہو؛ ص 592
- 12- جلال لدین رومی: مثنوی معنوی؛ ص 143
- 13- ایضاً ص 11

فضل وچ شعراں دے ڈونگھی سوچ دا کیہ فائدہ
لوک منہ ویہندے نیں اج کوئی ہنر ویہندا نہیں
(پیر فضل گجراتی)

ISSN: 1992-6545

- Editor : Prof. Dr. Ismat Ullah Zahid
- Deputy Editor : Dr. Naveed Shahzad
- Editorial Board: Dr. Saeed Khawar Bhutta, Dr. Naheed Shahid,
Dr. Nabila Rehman, Dr. Anjum Rehmani,
Dr. Younas Ahqer (Pakistan)
Dr. Karnail Singh Thind (India)
- Advisory Board: Dr. Syed Akhtar Hussain Akhtar,
Dr. Abdul Razzaq Shahid, Dr. Suryya Ahmad
Dr. Shahid Kashmiri, Khalid Hamayoun,
Imran Khalid (Pakistan)
Dr. Staish Kumar Varma (India)
- Composer : Muhammad Sudheer
- Printing : Punjab University Press, Lahore
- Address : Deptt. of Punjabi Language & Literature,
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)
- E-mail : info.punjabi@pu.edu.pk
- Tel./Fax No. : 042-99210834
- Price : Rs. 250/- (in Pakistan)
: US \$. 10/- (Abroad)